

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

จากบทที่หนึ่ง ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นแล้วว่าโลกความหมายมีความสำคัญอย่างไรต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ การวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งศึกษาความขัดแย้งในโลกความหมายโดยนำแนวคิดเรื่อง “ชาติ” และ “ภาพตัวแทน” มาวิเคราะห์ปัญหาความขัดแย้งเกี่ยวกับการประกอบสร้างความหมาย “ความเป็นลาว” ในภาพยนตร์เรื่อง “หมากเตะฯ” เพื่อให้เข้าใจต่อปัญหาการประกอบสร้างความหมายให้ชัดเจนขึ้น “ภาพตัวแทน” ไม่ได้เป็นเพียงระบบการสร้างความหมายเท่านั้น แต่ภาพตัวแทนเป็นกระบวนการของภาคปฏิบัติการอย่างหนึ่ง (a practice of representation) นั้นหมายถึงภาพตัวแทนไม่ได้เป็นเรื่องที่ปลอดจากอำนาจ ทันทที่มีการสร้างภาพตัวแทนอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา มันคือภาคปฏิบัติการเชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในสังคมด้วย ดังนั้นงานวิจัยฉบับนี้จึงไม่ได้ศึกษาเพียงเรื่องการประกอบสร้างความหมายทางด้านภาษา แต่เป็นการศึกษาถึงภาคปฏิบัติการทางอำนาจต่างๆที่ถูกถ่ายทอดผ่านภาพตัวแทนในเชิงรูปธรรมและเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคมที่ปรากฏออกมาให้เห็นในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งในบทนี้ผู้วิจัยได้แบ่งหัวข้อการเขียนไว้ดังนี้

2.1 แนวคิดเรื่องชาติ

2.1.1 กลุ่ม Primordialism

2.1.2 กลุ่ม Modernism

- แนวคิดเรื่องชาติของ เออร์เนสต์ เกลล์เนอร์ (Ernest Gellner)
- แนวคิดเรื่องชาติของ อีริก ฮอบส์บอว์ม และ เทอเรนซ์ เรนเจอร์ (Eric Hobsbawm and Terrance Ranger)
- แนวคิดเรื่องชาติของ เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson)
- แนวคิดเรื่องชาติของ แอนโทนี ดี สมิธ (Anthony D. Smith)
- แนวคิดเรื่องชาติของ จอห์น ฮัทชินสัน (John Hutchinson)

2.1.3 กลุ่ม Postmodernism

- แนวคิดเรื่องชาติของ โฮมี บาบ่า (Homi Bhabha)
- แนวคิดเรื่องชาติของ อาร์จัน อัปปาดูไร (Arjun Appadurai)
- แนวคิดเรื่องชาติของ สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall)

2.2 แนวคิดเรื่องภาพตัวแทน

2.2.1 ภาษากับภาพตัวแทนจากภาษาสัญลักษณ์

2.2.2 จากสัญลักษณ์สู่วาทกรรม

2.2.3 ตัวแบบ “ภาพตัวแทน” ของสจวร์ต ฮอลล์

2.2.4 ภาพตัวแทน อุดมการณ์ และความเป็นชาติ

2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3.1 งานวิจัยความสัมพันธ์ไทย-ลาวในช่วงสงครามเย็น

2.3.2 งานวิจัยความสัมพันธ์ไทย-ลาวในช่วงหลังสงครามเย็น

2.1 แนวคิดเรื่องชาติ (Nations and Nationalism)

การศึกษาด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกระแสหลักอย่างสำนักสังคมนิยม (realism) เน้นการวิเคราะห์ “รัฐ” (state) มากกว่า “ชาติ” (nation) โดยถือว่ารัฐเป็นตัวแสดงที่มีความสำคัญที่สุดในเวทีระหว่างประเทศ รัฐมีอำนาจสิทธิขาดในการเป็นผู้ตัดสินใจกำหนดนโยบายต่างๆ ทั้งภายในและต่างประเทศตามแนวคิดอำนาจอธิปไตยของรัฐ (state sovereignty) แต่งานวิจัยชิ้นนี้มีเป้าหมายศึกษาเรื่อง “ชาติ” (nation) มากกว่า “รัฐ” เพราะผู้วิจัยเล็งเห็นว่าในยุคโลกาภิวัตน์ “ความเป็นชาติ” มีการขยายตัวกว้างออกไปเรื่อย ๆ จนแม้แต่รัฐเองก็ไม่สามารถควบคุม “ความเป็นชาติแบบใหม่” ให้อยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของรัฐได้ การสำแดงพลังของตัวแสดงอื่นที่ไม่ใช่รัฐ (non-state actors) ได้แก่ บรรษัทข้ามชาติ เครือข่ายประชาชน องค์กรสิทธิมนุษยชน และสื่อมวลชนนานาชาติ ได้ท้าทายอำนาจอธิปไตยขึ้นทุกที ดังนั้น ประเด็นเรื่อง “ชาติ” จึงกลายเป็นประเด็นที่ต้องหันมาให้ความสนใจกันมากขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงไป

คำว่า “รัฐ” (state) กับ “ชาติ” (nation) สองคำนี้มีความแตกต่างกัน โกวิท วังศ์สุรวัฒน์ (2545) ได้นิยาม “รัฐสมัยใหม่” (modern state) โดยใช้องค์ประกอบ 4 ประการ ได้แก่ ประชากร ดินแดนที่แน่นอน รัฐบาล และอำนาจอธิปไตย ซึ่งหากรัฐใดที่มีองค์ประกอบครบทั้ง 4 ประการก็ถือว่าเป็นรัฐที่สมบูรณ์ องค์ประกอบที่ถือว่ามีความแตกต่างกับรัฐจารีตอย่างมากก็คือ “ดินแดนที่แน่นอน” เนื่องจากรัฐจารีตหรือแคว้นแคว้นในสมัยโบราณ (traditional state) ไม่ได้ถือเรื่องดินแดนที่แน่นอนเป็นสิ่งสำคัญมากนัก แต่จะให้ความสำคัญกับเรื่องของกำลังคนมากกว่า ดินแดนรัฐจารีตจึงมีลักษณะยึดหยุ่นไปตามกำลังความสามารถในการทำสงครามของแต่ละแคว้นแคว้น ซึ่งไม่สนใจเรื่องการกำหนดเขตแดนที่ตายตัวเหมือนในยุคนี้ที่ทุกตารางนิ้วต้องวัดพื้นที่กันอย่างชัดเจน แต่สำหรับคำว่า “ชาติ” นั้น แตกต่างจากคำว่า “รัฐ” เพราะชาติเป็นเรื่องของสำนึกร่วม (collective

consciousness) “ความเป็นพวกพ้องเดียวกัน” ดังนั้นชาติจึงไม่เน้นเรื่องดินแดน รัฐบาล หรืออำนาจอธิปไตยเท่ากับการที่ประชากรมีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน เช่น การมีภาษาเดียวกัน วัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน หรือมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน เป็นต้น

แม้ว่า “ความเป็นพวกเดียวกัน” เกิดขึ้นมานานแล้ว แต่สำนัก “ความเป็นชาติ” เดียวกันกลับเป็นสิ่งที่เพิ่งถูกสร้างขึ้นมานับไม่ถ้วน นักวิชาการหลายท่านอย่าง อีริค ฮอบส์บอว์ม (Hobsbawm, 1984) เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน (Anderson, 1991) และ จอห์น บรียูอิลลี (Breuilly, 1993) เชื่อว่ารัฐได้สร้างชาติขึ้น ไม่ใช่ชาติที่สร้างรัฐขึ้น การเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ (modern state) ตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 18 หลังการปฏิวัติฝรั่งเศสในปี 1789 ทำให้การสร้างชาติเป็นภารกิจสำคัญของรัฐเพราะเกี่ยวพันถึงความมั่นคง ถ้าฟังก์ชันมีเส้นแบ่งดินแดนที่ชัดเจน การมีประชากรภายในรัฐ และการมีอำนาจอธิปไตย ไม่เพียงพอต่อการทำให้รัฐสมัยใหม่ดำรงอยู่ได้หากประชากรภายในรัฐไม่มีสำนัก “ความเป็นชาติ” ร่วมกัน ดังนั้นความเป็นรัฐสมัยใหม่จึงต้องอาศัยความเป็นชาติเข้ามาเป็นส่วนสำคัญในการสร้างเสถียรภาพ แต่กระนั้นการสร้างความเป็นชาตินั้นไม่ใช่เรื่องง่ายและต้องใช้ระยะเวลา กล่าวคือหลายประเทศแม้มีองค์ประกอบความเป็นรัฐครบถ้วน แต่ก็ไม่มีความเป็นชาติ เพราะประชาชนในรัฐเหล่านั้นไม่มีความรู้สึกว่าเป็นพวกพ้องเดียวกัน เช่น รวันดา ชูดาน ชาด และยูโกสลาเวีย เป็นต้น ส่งผลให้รัฐเหล่านั้นขาดเสถียรภาพและความมั่นคง

แนวคิดเรื่องรัฐ-ชาติ (Nation-State) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามมา โดยเชื่อกันว่ารัฐที่มั่นคงต้องสร้างฐานความเป็นชาติให้เข้มแข็ง กล่าวคือ ผู้ปกครองต้องทำให้ประชาชนเกิดความรู้สึกว่าเป็นคนชาติเดียวกัน เป็นพวกพ้องเดียวกันให้ได้ อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) และ หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) ได้วิเคราะห์กลไกของรัฐในการครอบงำผู้ถูกปกครองไว้สองแบบ คือ กลไกที่เป็นการใช้กำลังบังคับ (repressive apparatus) และกลไกทางด้านอุดมการณ์ (Ideological apparatus) การใช้กำลังบังคับเป็นวิธีอย่างหยาบและเกิดการต่อต้านได้ง่าย แต่กลไกทางด้านอุดมการณ์เป็นวิธีการที่ละมุนละม่อมไม่ต้องใช้ความรุนแรงแต่ได้ผลเชิงลึก เพราะหากอุดมการณ์สามารถฝังรากลงไปในการคิดของผู้คนในสังคมได้แล้ว อุดมการณ์นั้นก็สามารถเรียก (interpellation) ให้ผู้คนที่ตกอยู่ภายใต้อุดมการณ์ปฏิบัติตามที่อุดมการณ์เรียกร้องได้ทุกที่ทุกเวลา โดยไม่ต้องใช้อาวุธหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐมาคอยควบคุมหรือบังคับตลอดเวลาแต่ผู้คนจะยอมทำตามด้วยความสมัครใจ (consent) ด้วยเหตุผลดังกล่าวการครองความเป็นเจ้าหรือผู้นำ (hegemony) จำเป็นต้องใช้กลไกทั้งสองอย่างควบคู่กันไป เนื่องด้วยชนชั้นปกครองผู้อยู่ในสถานะความเป็นเจ้าต้องเผชิญกับความท้าทายของอำนาจอื่นๆ ในสังคมที่พร้อมแย่งชิงสถานะนำจากตนไปอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ชนชั้นนำที่ดำรงอำนาจอยู่จึงต้องพยายามหากกลไกป้องกันการลุกขึ้นมาต่อต้านโดยกลุ่มอื่นๆ วิธีที่ใช้ก็คือการใช้กำลังเข้าปราบปรามและการใช้กลไกทางด้านอุดมการณ์ควบคู่กันไป ซึ่งกลไก

ทางด้านอุดมการณ์นั้นอัลธูแซร์กล่าวว่าเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพในการสร้างเสถียรภาพให้กับความเป็นเจ้าได้ดีกว่าการใช้อาวุธในการควบคุมเพียงอย่างเดียว

ความคิดเรื่องชาติเป็นอุดมการณ์อย่างหนึ่งที่ถูกผลิตและผลิตซ้ำผ่านสถาบันต่างๆ มากมาย เช่น สถาบันการศึกษา โรงเรียนฝึกทหาร และสื่อมวลชน เป็นต้น โรงเรียนเป็นตัวอย่างของสถาบันทางสังคมในการทำหน้าที่ผลิตอุดมการณ์ของชาติ โดยระบบการศึกษาในโรงเรียนทำหน้าที่ผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ (Ideological reproduction) เพื่อกล่อมเกลาความคิดของผู้คนในสังคมให้มีสำนึกเรื่องชาติขึ้นมาโดยการสร้างสัญลักษณ์และประวัติศาสตร์ร่วมกัน เช่น การมีธงชาติ เพลงชาติ ดอกไม้ประจำชาติ พระคู่บ้านคู่เมือง การสร้างวีรบุรุษและวีรสตรีของชาติ และการใช้ตำราเรียนประวัติศาสตร์แห่งชาติร่วมกัน เป็นต้น เมื่อสำนึกเรื่องชาติถูกฝังอยู่ในกรอบความคิดแล้ว ผู้คนก็มีแนวโน้มตกอยู่ภายใต้อำนาจของความคิดนั้น โดยไม่คิดที่จะตั้งคำถามใดๆ หรือยอมรับสิ่งนั้นโดยปริยาย (taken for granted) ราวกับเป็นสามัญสำนึกตามธรรมชาติ เช่น การยอมสละชีพเพื่อชาติ การยื่นตรงเคารพธงชาติ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การปลูกฝังความเป็นชาติไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นง่ายๆ ผู้ปกครองต้องอาศัยการกระทำที่ต่อเนื่องเพื่อให้ความคิดเรื่องชาติค่อยๆ ซึมซับเข้าไปอยู่ในความคิดของผู้คนในรัฐว่าทุกคนเป็นพวกเดียวกัน ซึ่งการสร้างสัญลักษณ์และประวัติศาสตร์ร่วมกันนั้นต้องทำให้ประชาชนเกิดการยอมรับขึ้นมาให้ได้ หลายกรณีการสร้างสัญลักษณ์บางอย่างร่วมกันขึ้นมากลับไม่ได้รับการยอมรับจากคนในประเทศ เช่น ประเทศยูโกสลาเวีย ซึ่งคนในประเทศเป็นชนชาติสลาฟเหมือนกัน แต่ชาวสลาฟพวกนี้นับถือศาสนาที่แตกต่างกัน คือ ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ศาสนาคริสต์นิกายกรีกออร์ทอดอกซ์ และศาสนาอิสลาม แม้จะมีประวัติความเป็นมาจากชนชาติเดียวกันแต่กลับไม่มีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ความแตกต่างทางด้านศาสนาทำให้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงจนประเทศต้องแตกออกเป็นประเทศเซอร์เบีย บอสเนีย และเฮอร์เซโกวีนา ดังนั้นอำนาจในการสร้างความเป็นชาติจึงไม่ได้ผูกขาดอยู่ที่ผู้ปกครองเท่านั้นแต่ประชาชนในระดับปัจเจกก็มีอำนาจในการเลือกรับ ปฏิเสธ หรือต่อรองกับสัญลักษณ์ต่างๆ ได้ด้วย

นิยามคำว่า “ชาติ” มีความแตกต่างหลากหลายกันไปจนไม่สามารถหาข้อตกลงร่วมได้ชัดเจน แต่อย่างไรก็ดีท่ามกลางนิยามที่แตกต่างนั้น สามารถจัดกลุ่มความคิดของนักวิชาการเกี่ยวกับเรื่องชาติ ได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ กลุ่ม Primordialism กลุ่ม Modernism และกลุ่ม Post-modernism¹ ทศณะนักวิชาการเกี่ยวกับ “ชาติ” ที่น่าสนใจในแต่ละกลุ่มมีดังนี้

¹ ผู้วิจัยแบ่งกลุ่มตาม ธีรยุทธ บุญมี (2547)

2.1.1 กลุ่ม Primordialism

กลุ่มนี้เชื่อว่าชาติเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติที่มีมาตั้งแต่โบราณกาล เพราะมนุษย์กลุ่มต่างๆล้วนมีรากฐานทางชาติพันธุ์และสัญลักษณ์ที่สืบเนื่องมายาวนานตามธรรมชาติ รากฐานต่างๆเหล่านั้น ได้แก่ การสืบสายเลือด เผ่าพันธุ์ เชื้อชาติ ภาษา ศาสนา พื้นดินถิ่นฐาน และขนบธรรมเนียมประเพณีร่วมกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ผูกพันคนในสังคมนั้นๆเข้าไว้ด้วยกันจากรุ่นสู่รุ่น (primordial tie) แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลจากปรัชญาความคิดของกลุ่ม German Romanticism ที่เชื่อในเรื่องชาติพันธุ์ที่บริสุทธิ์ที่ฮิตเลอร์นำไปใช้ในการปลุกกระแสชาตินิยมและนำไปสู่การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองแนวคิดนี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องชาติสมัยใหม่อย่างหนักว่า แท้จริงแล้ว “ชาติ” เป็นชุมชนที่เพิ่งถูกประกอบสร้างขึ้นโดยความทันสมัยทางการเมืองและเทคโนโลยีของยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม ในอดีตชาติไม่ได้มีความสำคัญหรือไม่ได้อยู่ในสำนึกของคนยุคก่อน แต่สังคมสมัยใหม่ได้ถูกความคิดเรื่องชาติขึ้นมา พร้อมกับทำให้ชาติมีตัวตนและอยู่ในมโนสำนึกของผู้คน

2.1.2 กลุ่ม Modernism

กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่เชื่อว่า “ชาติ” เป็นประดิษฐกรรมที่เพิ่งเกิดขึ้นในสังคมยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม เป็นผลผลิตของความทันสมัย (Modernity) และสร้างขึ้นมาเพื่อเป้าหมายทางการเมืองและเศรษฐกิจ ซึ่งแย้งกับความคิดของกลุ่ม Primordialism ที่เชื่อว่าชาติมีรากฐานที่ย้อนกลับไปได้เก่าแก่กว่านั้น นักวิชาการกลุ่มนี้ที่โดดเด่นมี 5 คน ได้แก่

- เออร์เนสต์ เกลล์เนอร์ (Gellner; 1925-1995) เป็นนักวิชาการเรื่องชาตินิยมที่สำคัญที่สุดคนหนึ่ง เขาเขียนงานหลายชิ้น เช่น Nations and Nationalism (1983) Nationalism (1997) เกลล์เนอร์มองว่าเมื่อสังคมพัฒนาขึ้นเรื่อยๆจนเป็นสังคมอุตสาหกรรม (industrial society) “ความเป็นชาติ” จะเป็นสิ่งที่ถูกรังสรรค์ขึ้นตามมาเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปจากสังคมเกษตรเป็นสังคมอุตสาหกรรม เพราะในสภาพของสังคมอุตสาหกรรมผู้คนจากถิ่นต่างๆต้องมารวมตัวกันอยู่ในเมืองและทำงานร่วมกัน ความเป็นคนแปลกหน้าที่ต้องมาอยู่รวมกันได้ผลักดันให้ “ความเป็นชาติ” เป็นสิ่งจำเป็นในทางด้านจิตวิทยาของผู้คนในสังคมอุตสาหกรรม เพื่อทำให้เกิดความมั่นคงทางจิตใจและส่งเสริมการทำงานภายใต้เงื่อนไข “มาตรฐานเดียวกัน” ความสัมพันธ์ทางสังคมที่หลวม ผู้คนที่หลากหลาย การเคลื่อนย้ายอยู่ตลอดเวลา สังคมแบบนี้ผู้คน

ไม่ทราบตำแหน่งบทบาทหน้าที่ทางสังคมของผู้อื่น ได้ชัดเจนเหมือนในสังคมเกษตรกรรมที่เป็นสังคมแบบปิดที่ผู้คนมีความใกล้ชิดกัน (face-to-face) คนในสังคมอุตสาหกรรมจึงต้องให้ความสำคัญกับการมีอัตลักษณ์และวัฒนธรรมร่วมกันเพื่อให้การสื่อสารในองค์กรรวมสามารถเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เกิลส์เนอร์ มองว่าสังคมสมัยใหม่หรือสังคมอุตสาหกรรมเป็นการสร้างผลผลิตทางวัฒนธรรมระดับมวลชน (mass product) ซึ่งใช้ระบบมาตรฐานเดียวกัน (standardization) ทั้งด้านการผลิตและการบริโภค ดังนั้น การสื่อสารเพื่อสร้างลักษณะมาตรฐานสากลทั่วทั้งสังคมจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างความทันสมัย (modernization) สังคมอุตสาหกรรมต้องการความเป็นหนึ่งเดียวกัน (homogeneity) หรือพยายามสร้างเอกลักษณ์ของชาติ (national culture) ขึ้นมา ได้แก่ การสร้างภาษามาตรฐานหรือภาษาทางการขึ้น เพื่อให้คนในชาติมีชุดความคิด ความเชื่อ การกระทำในแบบเดียวกัน กลวิธีที่ใช้คือการสร้างการศึกษาแบบมวลชน (mass education) ที่ทำให้คนทุกคนได้รับชุดความรู้แบบเดียวกันหมด และชุดความรู้ต่างๆ ที่มาจากทางการ (official knowledge) เท่านั้นที่ถือว่าเป็นความรู้ที่ถูกต้อง เช่น การบรรจุตำราเรียนประวัติศาสตร์แห่งชาติเอาไว้ในหลักสูตรการสอนภาคบังคับในโรงเรียน

สำหรับข้อจำกัดของแนวคิดกลุ่มนี้ก็คือ การมองความเป็นชาติและภาวะความทันสมัยที่มีลักษณะเป็นพัฒนาการเส้นตรง และต้องเป็นเนื้อเดียวกัน ซึ่งในความเป็นจริงสังคมหนึ่งๆ นั้นมีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรม และวัฒนธรรมของชาติก็ไม่ได้มีลักษณะหยุดนิ่งแต่มีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกตลอดเวลา โดยเฉพาะในยุคหลังสมัยใหม่เราจะพบการก้าวข้ามระหว่างชาติมากมายจนมีเป็นลักษณะพันธุ์ผสม (hybridity) จนยากจะบอกถึงเอกลักษณ์ของชาติที่ชัดเจนได้ และการที่เกิลส์เนอร์นิยาม “ชาติ” ไว้เท่ากับ “ความทันสมัย” นั้น เป็นการมองความเป็นชาติจากจุดยืนของวัฒนธรรมหลัก/ชั้นสูง (dominant/high culture) โดยมองข้ามพลังของวัฒนธรรมท้องถิ่นที่บางครั้งก็สามารถก้าวขึ้นมาเป็นวัฒนธรรมระดับชาติได้ การสร้างความเป็นชาติในทัศนะนี้จึงเป็นการนำมาตรฐานของสังคมศูนย์กลางหรือสังคมเมือง (centralized) แผ่ขยายออกไปยังสังคมชายขอบ และสลายความแตกต่างหลากหลายอื่นๆ ที่เข้าไม่ได้กับวัฒนธรรมหลักออกไป

- อีริก ฮอบส์บอว์ม และ เทอเรนซ์ เรนเจอร์ (Hobsbawm and Ranger, 1983) ในผลงานหนังสือเรื่อง “The Invention of Tradition” ทั้งคู่เป็นนักวิชาการที่ใช้มุมมองแบบมาร์กซิสม์ แม้ฮอบส์บอว์มมีทัศนะเกี่ยวกับชาติเช่นเดียวกับเกิลส์เนอร์ในแง่ที่ว่าชาติเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นจากสังคมสมัยใหม่ในยุคอุตสาหกรรม แต่จุดยืนทางความคิดเกี่ยวกับชาติของฮอบส์บอว์มเป็นการมองชาติในลักษณะวิพากษ์ ขณะที่เกิลส์เนอร์มองชาติในแง่บวกว่าเป็นเครื่องมือที่ทำหน้าที่สร้าง

ความมั่นคงเป็นปีกแผ่นเพื่อการพัฒนาประเทศ แต่ฮอบส์บอว์มตั้งคำถามกับการสร้าง “ความเป็นชาติ” ว่าใครคือผู้ที่ได้ประโยชน์และใครคือผู้เสียประโยชน์ หรืออีกนัยหนึ่งฮอบส์บอว์มมุ่งสนใจศึกษาชาติในลักษณะของกระบวนการสร้างผลประโยชน์ให้กับกลุ่มชนชั้นนำทางวัฒนธรรม (the cultural elite) โดยมองว่าชาติเป็นประเพณีประดิษฐ์ (invented tradition) ของกลุ่มชนชั้นนำในสังคม (elite) ที่ทำการคัดสรร (selection) วัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรมของสังคมในอดีตบางส่วนมาสื่อสารและตีความหมายใหม่ (redefined) เพื่อเป้าหมายในการสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน (sense of belonging) โดยสิ่งที่เลือกสรรขึ้นมานั้นต้องเป็นภาพตัวแทนที่นำไปสู่การต่อยอดความชอบธรรมทางการเมืองของกลุ่มที่ได้ผลประโยชน์ด้วย ดังนั้น แม้ว่าประวัติศาสตร์จะมีหลายเหตุการณ์ หลายเรื่องราว แต่จะมีเฉพาะบางเหตุการณ์ บางบุคคล บางวัฒนธรรม เท่านั้นที่ถูกเลือกขึ้นมาเล่า พร้อมกับมีการปรับแต่งให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของผู้มีอำนาจในการปกครอง เช่น ภาพยนตร์เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ถูกนำมาสร้างเป็นภาพยนตร์โดยมีการเขียนประวัติศาสตร์ในอดีตขึ้นมาตามการตีความของชนชั้นนำไทยเพื่อสร้างอุดมการณ์รักชาติและเทิดทูนในพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ไทยที่มีการสืบทอดมาอย่างยาวนานตั้งแต่ครั้งบรรพชน สิ่งที่ถูกคัดสรรขึ้นมาจะได้รับการนำไปต่อยอดผ่านพื้นที่ทางวัฒนธรรมและการสื่อสารในรูปแบบต่างๆอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดการซึมซับความเป็นชาติของชนชั้นนำเข้าไปโดยไม่รู้ตัว เช่น การนำไปจัดวางไว้ในธนบัตร แสตมป์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ภาพยนตร์ และละครอิงประวัติศาสตร์ เป็นต้น

สำหรับข้อจำกัดของแนวคิดของฮอบส์บอว์ม คือ การมองว่าชาติเป็นประดิษฐกรรมของสังคมสมัยใหม่ ทั้งที่กระบวนการประดิษฐ์ประเพณีมีเกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่องยาวนานตั้งแต่ก่อนสังคมสมัยใหม่ เช่น การประดิษฐ์พระราชพิธีของราชสำนัก เป็นต้น อีกประเด็นคือ การให้ความสำคัญกับผู้กุมการประดิษฐ์ที่เป็นชนชั้นนำมากเกินไปในการคัดเลือกวัฒนธรรมของชาติ แต่ละเลยบริบทส่วนอื่นๆที่สามารถเปลี่ยนแปลงความหมายที่ชนชั้นนำกำหนดมาให้ได้ด้วยเช่นกัน (re-invented or re-redefined) เช่น ท้าวสุรนารีถูกสร้างขึ้นมาในฐานะวีรสตรีของชาติ แต่ปัจจุบันเมื่อบริบททางสังคมเปลี่ยนไป ท้าวสุรนารีได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ของประชาชน บางกลุ่มที่มาราบไหว้อิทธิฐานขอพรมากกว่าการรำลึกถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์ที่ผู้ปกครองในอดีตสร้างขึ้น

- เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน (Anderson, 1991) ผู้เขียนหนังสือชื่อ “Imagined communities” ซึ่งเป็นหนังสือที่ได้รับการอ้างอิงอยู่เสมอ แอนเดอร์สันมองว่าชาติเป็นชุมชนในจินตนาการที่สังคมประกอบสร้างขึ้นมาโดยทำให้ผู้คนรับรู้ว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มคนใน

ชุมชนนั้นๆ คำว่า “ชุมชนในจินตนาการ” ของแอนเดอร์สันแตกต่างจากชุมชนเล็กๆที่ผู้คนมีการสื่อสารทางตรง (face-to-face) แอนเดอร์สันมองว่าความผูกพันของสมาชิกในสังคมยุคใหม่ไม่จำเป็นต้องรู้จักหรือพูดคุยกัน แต่ผู้คนเข้าใจได้ว่าพวกเขาเป็นคนชาติเดียวกัน ซึ่งความรู้สึกนี้เป็นความรู้สึกทางด้านจิตใจที่สื่อสารมวลชน (mass communication) อันทันสมัยสร้างให้เกิดสำนึกเรื่องชาติขึ้นมา ดังนั้น ชาติจึงเป็นภาพในจิตใจของผู้คนในชุมชนที่สามารถจินตนาการได้ถึงความใกล้ชิดสนิทสนมที่มีร่วมกันอยู่โดยไม่จำเป็นต้องรู้จักกันมาก่อน ซึ่งชุมชนแบบนี้เกิดขึ้นได้เฉพาะสังคมยุคใหม่ที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีการสื่อสาร โดยเฉพาะสื่อหนังสือพิมพ์ในระบบทุนนิยมที่แอนเดอร์สันให้ความสนใจเป็นพิเศษ หนังสือพิมพ์มีการลงข่าวประจำวันซึ่งมีการระบุวันที่เอาไว้อย่างชัดเจนบนหน้ากระดาษ ถึงแม้ว่าเหตุการณ์เกิดในต่างพื้นที่หรือคนอ่านอยู่คนละพื้นที่แต่เมื่อพิมพ์เป็นภาษาท้องถิ่นนั้น คนอ่านก็สามารถเกิดสำนึกร่วมกันทั้งในมิติเรื่องพื้นที่และเวลาในวงกว้าง เพราะหนังสือพิมพ์ได้ขายออกไปทั่วประเทศพร้อมๆกันทุกๆวันอย่างสม่ำเสมอ หนังสือพิมพ์จึงเป็นตัวเชื่อมประสบการณ์ร่วมกับให้กับคนในชุมชนแต่ละท้องถิ่นเอาไว้ และทำให้ความเป็นชาติกลายเป็นสามัญสำนึก (common sense) ของคนในสังคม

แม้ว่าแอนเดอร์สันให้ความสนใจศึกษาชาติในมิติพื้นที่ทางด้านจิตใจและสังคม (mental and social space) เพิ่มจากการมองชาติเฉพาะมิติด้านพื้นที่ทางกายภาพ (physical space) แต่ชาติในจินตนาการของแอนเดอร์สันยังคงยึดติดกับองค์ประกอบ 3 ประการ คือ หนึ่ง ชาติยังถูกจินตนาการว่ามีพรมแดนหรืออาณาเขตที่จำกัดชัดเจนแน่นอน (limitedness) เช่น การมีพรมแดนพื้นที่ทางกายภาพ ทางสังคม และทางวัฒนธรรมที่แบ่งแยกชาติของตนกับชาติอื่นได้ สอง ชาติเป็นชุมชนที่ถูกจินตนาการให้มีความเป็นอธิปไตย (sovereignty) เหนือตัวเองหรือกำหนดตัวเองได้ ดังนั้นหากอธิปไตยถูกรุกล้ำ ผู้คนในชาติก็พร้อมลุกขึ้นสู้เพื่อผดุงความเป็นชาติเอาไว้ สาม คือ ชาติเป็นสิ่งที่ถูกจินตนาการว่าเป็นชุมชน (community) ซึ่งมีความสัมพันธ์ทั้งในแนวลึกและแนวระนาบ กล่าวคือ เป็นความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้น โดยมองข้ามความแตกต่างทางสังคมอื่นๆ เช่น ไม่ว่าคนรวย คนจน คนพิการ คนกรุงเทพฯ คนต่างจังหวัด เด็ก คนชรา และอื่นๆ เมื่อมีจินตนาการเรื่องชาติร่วมกันแล้วทุกคนก็พร้อมส่งแรงเชียร์ให้กับนักกีฬาไทยที่เข้าชิงเหรียญทองโอลิมปิก ชาติจึงเป็นความสัมพันธ์ในแนวระนาบที่ทุกคนรู้สึกว่าเป็นเพื่อนร่วมชาติเดียวกัน

อย่างไรก็ดี ทศนะการวิเคราะห์ชาติในฐานะชุมชนในจินตนาการได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักคิดกลุ่มหลังสมัยใหม่ว่า แอนเดอร์สันยังคงมองชาติว่ามีความเป็นอธิปไตยที่แข็งแกร่ง เป็นชุมชนที่ภายในสังคมมีความเป็นหนึ่งเดียวกัน มีการแบ่งเส้นแบ่งภายใน-ภายนอกได้อย่างชัดเจน ซึ่งในทัศนะของนักคิดแนวหลังสมัยใหม่แล้ว เส้นแบ่งต่างๆนั้นได้ถูกกระทบจากปัจจัยภายในและภายนอกจนเกิดความพร่าเลือนลงจนไม่อาจจะระบุความเป็นชาติที่ชัดเจนได้อีกต่อไป

● แอนโทนี ดี สมิธ (Smith, 1995/1998) เป็นนักมานุษยวิทยาที่สนใจเรื่อง “ชาติ” สมิธมองคล้ายกับกลุ่ม Primordialism ว่ามนุษย์กลุ่มต่างๆมีรากฐานทางชาติพันธุ์ที่สืบเนื่องมา ยาวนาน (primordial tie) ตั้งแต่โบราณกาล แต่สมิธจัดอยู่ในกลุ่ม Modernism เนื่องจากเขามองว่า “ชาติ” เป็นผลผลิตของสังคมสมัยใหม่ (product of modernity) ที่เกิดจากการพัฒนาของระบบทุน นิยม (capitalism) นำไปสู่การสร้างระบบราชการ (bureaucracy) และการรวมศูนย์ทางวัฒนธรรม (cultural centralization) เพื่อทดแทนอำนาจที่เสื่อมลงของคริสตจักรโรมันคาทอลิก โดยการสร้าง “ความเป็นชาติ” ของสังคมสมัยใหม่มีรากฐานมาจากชุมชนชาติพันธุ์ (ethnic communities) ที่ถือ กำเนิดมาก่อนหน้านั้น ไม่ใช่เกิดขึ้นมาโดยปราศจากความสัมพันธ์จากอดีต ดังที่เกลล์เนอร์ ฮอบส์ บอว์ม และแอนเดอร์สัน อ้างไว้ สมิธเห็นว่า “ชาติ” หนึ่งๆจะมีเอกลักษณ์บางอย่างที่แตกต่างจาก “ชาติ” อื่น ๆ และภายในกลุ่มชนชาติเดียวกันก็ยังคงมีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ไม่ เหมือนกันอีกด้วย เช่น กลุ่มชนชาติจีนที่ต่างชาติพันธุ์กัน เช่น จีนกวางตุ้ง ไหหล้า แต่จิว เป็นต้น ชาติในทัศนะของสมิธจึงไม่ได้มีลักษณะประสานร่วมกันเป็นหนึ่งเดียว (not homogenizing) แต่ กลับเต็มไปด้วย “ความหลากหลาย” (heterogenization) ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ที่ดำรงอยู่ภายใน สังคม ซึ่งทัศนะนี้แตกต่างจากแอนเดอร์สันที่เน้นความเป็นปึกแผ่นหรือธปไตยของชาติที่เป็น “ชุมชนในจินตนาการ”

ในขณะเดียวกัน แอนโทนี สมิธ ยังสนใจความขัดแย้งภายในชาติที่เกิดจากความ แตกต่างกันของกลุ่มทางสังคมที่มีอำนาจแตกต่างกัน เพราะรัฐชาติสมัยใหม่ได้รวบรวมชาติพันธุ์ ต่างๆเข้ามาอยู่รวมกันไว้ บางส่วนหลอมรวมเข้ากันได้ แต่บางส่วนก็เกิดความขัดแย้ง ความสัมพันธ์ ภายในชาติจึงมีการต่อสู้ปะทะกันในเชิงอำนาจอยู่ตลอด นอกจากการมองปฏิสัมพันธ์ภายในชาติ แล้ว สมิธยังได้มองชาติกับการมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกอีกด้วย โดยสมิธกล่าวว่ากระแสโลกาภิ วัตน์ที่รุกเข้าสู่พรมแดนชาติต่างๆทำให้แต่ละชาติเกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ ความเข้าใจ และ ความหมายระหว่างกันได้ ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นมีทั้งที่ทำให้สามารถแยกแยะ (differentiation) ได้ว่า ชาติหนึ่งแตกต่างจากอีกชาติหนึ่งอย่างไร ขณะเดียวกันการสื่อสารแบบ โลกาภิวัตน์ก็ทำให้เกิด ภาษากลาง หรือสัญลักษณ์สากลบางอย่างที่ทุกชาติเข้าใจร่วมกันได้ (shared meaning) เช่น หนังสือ เดินทางถือเป็นสื่อกลางที่ใช้ในการเดินทางข้ามพรมแดนทั่วโลกที่ทุกคนเข้าใจร่วมกันได้ แต่ในอีก ทางหนึ่งหนังสือเดินทางก็คือสื่อที่แยกแยะความเป็นชาติของคนทีถือเอกสารแต่ละคน “ชาติ” จึง เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ภายใต้การปะทะกันของสังคมภายในและการปะทะกับสังคมภายนอกไปพร้อมๆ กัน ซึ่งไม่ได้ถูกผูกขาดอยู่ที่องค์อธิปัตย์ หรือเป็นรูปแบบอำนาจที่เป็นการรวมศูนย์เท่านั้น

- จอห์น ฮัทชินสัน (Hutchinson, 1994) เป็นนักวิชาการที่สนใจชาตินิยมในมิติทางวัฒนธรรม (cultural nationalism) งานของเขาเน้นไปที่กระบวนการทางวัฒนธรรม (cultural process) ซึ่งต่างจากกลุ่ม Marxism ที่มองชาติในมิติของเศรษฐศาสตร์การเมือง ฮัทชินสันมองว่ากลุ่มพลังที่สำคัญในการสร้างชาติไม่ใช่ข้าราชการเมืองหรือชนชั้นนำทางการเมือง แต่ชาติเป็นกระบวนการทางวัฒนธรรมที่สร้างขึ้นจากผู้สร้างสรรค์สำนึกแห่งความดีงาม (moral innovators) คนกลุ่มนี้ใช้สื่อแขนงต่างๆ ทั้งสื่อดั้งเดิมและสื่อสมัยใหม่ เช่น ดนตรี บทเพลง สื่อพื้นบ้าน และพิธีกรรม ในการเผยแพร่สิ่งที่พวกเขาถือว่าเป็นสิ่งดีงามออกมาสู่สังคม กระบวนการสร้างสรรค์งานด้านวัฒนธรรมเหล่านี้จะทำหน้าที่บ่มเพาะความรู้สึกเรื่อง “ชาติ” และปลูกฝังจิตสำนึกประวัติศาสตร์ของ “ชาติ” ให้กับมวลชน ดังนั้นเอกลักษณ์ของชาติหรือสำนึกเรื่องชาติจะเป็นเช่นไรก็ขึ้นอยู่กับ การถูกหล่อหลอมจากการลงรหัสของสื่อทางวัฒนธรรมเหล่านี้ ด้วยเหตุผลดังกล่าวความจริงในประวัติศาสตร์จึงไม่สำคัญเท่ากับว่าประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้น ได้ถูกถ่ายทอดผ่านผู้สร้างสรรค์สำนึกแห่งความดีงามออกมาอย่างไรมากกว่า

2.1.3 กลุ่ม Postmodernism

เอกลักษณ์เด่นอย่างหนึ่งของยุคหลังสมัยใหม่ (postmodernity) คือ การยุบรวม (implosion) ของสิ่งที่เคยแยกขาดจากกัน ให้มาอยู่ใกล้ชิดกันและหลอมรวมกันได้ เช่น พื้นที่ทางกายภาพที่ห่างไกลกัน สามารถถูกบีบอัดเข้ามาอยู่หน้าจอโทรทัศน์ทำให้ผู้คนในมุมหนึ่งของโลกสามารถเห็นเหตุการณ์ในอีกมุมหนึ่งของโลกได้อย่างสะดวก รวดเร็ว ซึ่งเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ช่วยร่นระยะเวลาการเดินทางในโลกความเป็นจริงลง ปรากฏการณ์นี้ เดวิด ฮาร์วีย์ (Harvey, 1990) เรียกว่า การบีบอัดของเวลาและพื้นที่ (Time-Space Compression) ทำให้พื้นที่ความเป็นโลก (global) ความเป็นภูมิภาค (regional) ความเป็นชาติ (national) และความเป็นท้องถิ่น (local) เข้ามาใกล้ชิดกันมากขึ้น จริงอยู่ว่าการไหลเวียนของผู้คน (ethnoscape) เทคโนโลยี (technoscape) เงิน (finanscape) สื่อ (mediascape) และความคิด (ideoscape) มีมานานแล้ว แต่ไม่ได้เป็นไปด้วยความรวดเร็วและกว้างขวางอย่างโลกในยุคนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นไม่เพียงส่งผลต่อวิถีการผลิตและการบริโภคที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังทำให้เกิดการไหลเวียนของวัฒนธรรมในระดับโลกที่มีการก้าวข้ามกันไปในทุกทิศทาง โดยไม่ได้ถูกจำกัดอยู่เฉพาะแต่ในพรมแดนของประเทศ

ความเปลี่ยนแปลงในลักษณะดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อแนวคิดเรื่อง “รัฐ-ชาติ” ด้วยเช่นกัน เพราะความเป็นรัฐมีสภาพที่แข็งทื่อไม่ยืดหยุ่นต่อสำนึก “ความเป็นชาติ” ในรูปแบบใหม่ๆ ที่ไม่ได้ยึดติดอยู่ในกรอบเรื่องพื้นที่ทางกายภาพที่แน่นอนเพียงอย่างเดียว ภาวะโลกาภิวัตน์ได้สร้างพื้นที่

ทางจินตนาการเรื่อง “ชาติแบบใหม่” ที่ก้าวข้ามผ่านพรมแดนของรัฐ เช่น การเกิดชุมชนเสมือนในโลกอินเทอร์เน็ต การเป็นแฟนทีมฟุตบอลสโมสรต่างๆผ่านการรับชมทางโทรทัศน์ สำนัก “ความเป็นพวกเดียวกัน” เหล่านี้ได้ขยายตัวออกไปในหลายมิติจนนิยามความเป็น “ชาติ” คลุมเครือและถูกตั้งคำถามมากขึ้นเรื่อยๆ เช่น กลุ่มขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่ (new social movement) ที่มีเครือข่ายทั่วโลกอย่างกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม กลุ่มรักร่วมเพศ กลุ่มสตรี กลุ่มศาสนา และอีกมากมาย สำนักร่วมกันของกลุ่มเหล่านี้ถือว่าเป็น “ชาติ” ได้หรือไม่? การเคลื่อนย้ายข้ามพรมแดนที่ก่อให้เกิดสถานะลูกผสม (hybridity) จะแบ่งแยก “ความเป็นชาติ” ที่ชัดเจนออกมาได้จริงหรือไม่?

งานวิจัยของไชยรัตน์ เจริญสิน โอปาร (2547) พบว่าโลกยุคหลังสงครามเย็นอำนาจอธิปไตยเหนือเขตแดนรัฐ-ชาติถูกทะลุทะลวงด้วยอำนาจอธิปไตยแบบจักรวรรดิซึ่งเป็นอำนาจที่มาจากทั้งระดับโลก ระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับบุคคล ในรูปแบบที่มีทั้งการเสริมกัน หักล้างกัน ประนีประนอมกัน หรือแยกกัน ระบบรัฐ-ชาติได้ถูกท้าทายอย่างมากจากโลกาภิวัตน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งบทบาทของรัฐถูกแทรกแซงมากขึ้นจากตัวแสดงที่ไม่ใช่รัฐ ทั้งแบบโลกาภิวัตน์จากด้านบน ได้แก่ องค์การเหนือชาติ และโลกาภิวัตน์จากด้านล่าง ได้แก่ ขบวนการต่อต้านโลกาภิวัตน์ที่คัดค้านความแตกต่างเรื่องเชื้อชาติ ศาสนา วัฒนธรรม ชนชั้น เส้นแบ่งต่างๆที่ดำรงอยู่เริ่มถูกตั้งคำถามเพื่อนำไปสู่การลากเส้นแบ่งใหม่ๆเพิ่มมากขึ้น เพราะเส้นแบ่งต่างๆนั้นเป็นเรื่องของอำนาจในการเข้าไปกำหนดตำแหน่งแห่งที่ โดยอนุญาตให้บางสิ่งอยู่ด้วยกัน แต่ขณะเดียวกันได้กีดกันบางสิ่งออกไปเช่นกัน

การนำแนวคิดการสลายเส้นแบ่งและการสร้างเส้นแบ่งขึ้นมาใหม่ของจิลส์ เดอลูซ และเฟลิกซ์ กุอิตารี (Deleuze, and Guattari, 1987/1988) มาอธิบายเกี่ยวกับความขัดแย้งในยุคโลกาภิวัตน์ที่เส้นแบ่งต่างๆเข้ามาต่อ/ชน/ซ้อนทับ/ตัดผ่านกันมากขึ้น มุมมองเช่นนี้ทำให้ภาพโลกาภิวัตน์ไม่ได้เป็นการเคลื่อนตัวไปในทิศทางเดียว กล่าวคือ ไม่ได้เป็นการขยายตัวของทุนจากโลกตะวันตกสู่โลกที่เหลือ (from the West to the rest) แต่เป็นกระบวนการโลกาภิวัตน์ที่ไม่จบสิ้นของการสร้างเครือข่ายและการเชื่อมต่อที่สลับซับซ้อน และที่สำคัญสถานะโลกาภิวัตน์ในแนวทางดังกล่าวย่อมกระทบต่อแนวคิดอัตลักษณ์ความเป็นชาติแบบสมัยใหม่ที่เน้นความเหมือนกัน (homogenize) เป็นหน่วยเดียวกัน (unity) ซึ่งไม่สอดคล้องกับยุคหลังชาติที่อัตลักษณ์เคลื่อนไปตามพลังการต่อสู้ของคนกลุ่มต่างๆในสังคมที่เข้ามาปะทะกันตามเส้นแบ่งต่างๆที่มีอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ อัตลักษณ์จึงไม่ได้หยุดนิ่ง (being) แต่เป็นสภาพแปรเปลี่ยนไปเรื่อยๆ (becoming) จากกระบวนการเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ต่อรองกัน (negotiation) ระหว่างวัฒนธรรมทั้งในระดับโลก ระดับชาติ และระดับท้องถิ่น หรือที่ โรเบิร์ตสัน โรเบิร์ตสัน (Robertson, 1995) เรียกว่า “การผสมผสานความเป็นโลกและความเป็นท้องถิ่น” (glocalization)

สำหรับจุดยืนของนักวิชาการในการมองปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ความเป็นโลก” กับ “ความเป็นท้องถิ่น” ในยุคโลกาภิวัตน์ที่ส่งผลต่อประเด็นเรื่อง “ชาติ” นั้น สามารถแบ่งออกได้อย่างกว้างๆเป็น 3 แนวทาง (สมสุข หินวิมาน, 2548, น. 243-263) คือ

แนวทางที่หนึ่ง มองโลกาภิวัตน์ในแง่บวก กลุ่มนี้มองว่าความเป็นโลกจะทำให้ความเป็นชาติมลายหายไปมากที่สุด เหลือไว้แต่เพียงความเป็นพลเมืองของโลก (cosmopolitan) ที่ทุกคนมีความทันสมัยเท่าเทียมกัน อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข นักคิดกลุ่มนี้ได้แก่ มาร์แชล แมคลูฮัน (McLuhan, 1989) และ ฟรานซิส ฟูกูยามา (Fukuyama, 1989) ซึ่งมองพัฒนาการเป็นเส้นตรง (evolutionism) ที่มีจุดหมายปลายทางแบบเสรีนิยมประชาธิปไตย

แนวทางที่สอง มองโลกาภิวัตน์ในแง่ลบกลุ่มนี้มองว่าโลกาภิวัตน์คือภาวะการครอบงำจากประเทศศูนย์กลางที่มีต่อประเทศชายขอบต่างๆให้ต้องตกเป็นอาณานิคมทางเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของตะวันตกโดยประเทศศูนย์กลางจะครอบครองบริษัทข้ามชาติ สถาบันข้ามชาติ และโดยเฉพาะสื่อข้ามชาติเพื่อผลิตความคิดอุดมการณ์ต่างๆผ่านสื่อออกไปทั่วโลกเพื่อผลักดันให้ประเทศศูนย์กลางมีอำนาจครอบงำวัฒนธรรมและจิตสำนึกของผู้คนในประเทศโลกที่สามได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน ดังนั้น อารยธรรมท้องถิ่นต่างๆจะอ่อนแอลงเรื่อยๆซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีจักรวรรดินิยม (imperialism) นักคิดกลุ่มนี้ได้แก่ เฮร์เบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (Schiller, 1976)

และแนวทางที่สาม มองโลกาภิวัตน์ในแง่กระบวนการต่อรองกันระหว่างความเป็นโลก ความเป็นชาติ และความเป็นท้องถิ่น หรือสอดคล้องกับทฤษฎีการผสมข้ามสายพันธุ์ (hybridity) ทศนะนี้ได้อิทธิพลมาจากกลุ่มนักคิดหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ซึ่งมองว่าไม่มีอำนาจจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดที่ครอบงำได้อย่างสมบูรณ์แบบ แต่จะมีการผสมผสานเชื่อมโยงแบบต่างๆระหว่างกันเกิดขึ้น นักคิดกลุ่มนี้ได้แก่ โฮมี บาบา (Bhabha, 1990) , อาร์จิน อัปพาดูไร (Appadurai, 1996) และ สจวร์ต ฮอลล์ (Hall, 1990) ดังนี้

- โฮมี บาบา (Bhabha, 1990) ใน “Nation and Narration” ได้มองชาติในลักษณะของวาทกรรมหรือเรื่องเล่าของ “ชาติ” ชาติจึงเป็นเพียงเรื่องเล่าชนิดหนึ่งที่เล่าผ่านสื่อต่างๆ บาบาเป็นนักวิชาการที่สนใจเรื่องการผสมผสาน (hybridity) เขากล่าวว่าไม่มีเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ หรือวัฒนธรรมใดที่บริสุทธิ์โดยไม่ได้แปดเปื้อนจากภายนอก ทุกวัฒนธรรมล้วนต้องมีการข้ามสายพันธุ์ทั้งสิ้น เพราะมนุษย์เป็นสังคมที่มีการสื่อสารและแลกเปลี่ยนกันไปมาตลอดเวลา กระบวนการผสมผสานข้ามวัฒนธรรมในแต่ละบริบทได้ทำให้เกิดความแตกต่าง (different) และความหลากหลาย (diverse) ต่อไปเรื่อยๆอย่างไม่หยุดนิ่ง เช่น กรณีการเคลื่อนย้ายของผู้คนที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นทั่วโลกจนเกิดกลุ่มที่เรียกว่า “คนข้ามถิ่น” (diaspora) หากพ่อเป็นคนไทยที่มีเชื้อสายไทย-ลาว

แต่งงานกับแม่ชาวอเมริกัน-จีน บุตรออกมาเป็นไทย-ลาว-อเมริกัน-จีน หากบุตรคนนี้แต่งงานกับลูก ญี่ปุ่น-อิตาลี ลูกหลานที่ออกมาจะมีความเป็นลูกผสมต่อไปได้เรื่อยๆ หรือในระบบเครือข่ายเชื่อมโยงที่ซับซ้อนทำให้คนอีสานจินตนาการได้ถึงการเป็นประชากรของประเทศไทย แต่ขณะเดียวกันก็เป็นส่วนหนึ่งของเขตการค้าในอนุภาคลุ่มแม่น้ำโขง (Mekong Sub-region) และการเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลกไปพร้อมๆ กันได้ด้วย “ความเป็นชาติ” จึงมีการขยับเขยื้อนไปมา ไม่ได้มั่นคงถาวรเหมือนเรื่องเล่าของ “ชาติ” แบบกลุ่มสมัยใหม่ (modernism) เพราะทัศนะแบบหลังสมัยใหม่นั้นมองว่า “ชาติ” เป็นสิ่งที่คลุมเครือ ไม่ได้มีความต่อเนื่อง หากจุดกำเนิดไม่ได้เพราะสภาพของสรรพสิ่งมีการผสมข้ามไปมาตลอดเวลา (hybridity)

- อาร์จัน อัพาดูไร (Appadurai, 1996 / 2001) เป็นนักวิชาการหลังสมัยใหม่ที่โดดเด่นอีกคนหนึ่ง เขาชี้ให้เห็นว่าโลกเรากำลังเดินทางออกจากระบบคิดแบบรัฐ-ชาติ สู่อารมณ์ความรู้สึกเรื่องข้ามชาติและพื้นที่แบบข้ามรัฐ ความรักชาติแบบใหม่ไม่ใช่เรื่องของความรู้สึกชาตินิยมล้วนๆ แต่เป็นเรื่องการเลือกใช้ตำแหน่งแห่งที่ที่เหมาะสมในแต่ละสถานการณ์ เนื่องจากแต่ละคนมีอัตลักษณ์ได้มากกว่าหนึ่งแบบ เช่น กรณีลูกครึ่งไทย-จีน ถ้าเข้าเรียนในโรงเรียนรัฐบาลก็ใช้อัตลักษณ์ไทย แต่ถ้าเข้าทำงานในบริษัทคนจีนก็จะแสดงส่วนที่เป็นอัตลักษณ์จีนของตนออกมา เป็นต้น รัฐ-ชาติหมดความขลังในฐานะเป็นแหล่งผูกขาดสร้างความจงรักภักดีของประชาชน แต่มีแหล่งเพาะความจงรักภักดี ความผูกพันอื่นๆ เกิดขึ้น และชุมชนข้ามถิ่น (diasporic communities) คือตัวอย่างของการสร้างความผูกพันที่ไปไกลกว่าพรมแดนของรัฐ ความคิดแบบหลังชาตินิยมจึงเป็นความรู้สึกที่ไม่ได้มีรากฐานอย่างภาษา สายเลือด ศาสนา ดินแดน หรือเชื้อชาติล้วนๆ แต่เป็นความรู้สึกผูกพันทางวัฒนธรรมร่วมกันของคนส่วนใหญ่ในสังคมที่จินตนาการถึงกันได้ผ่านการทะลุทะลวงของสื่อแขนงต่าง ๆ เช่น กลุ่มแฟนฟุตบอล กลุ่มคนพิการ กลุ่มรถฮาเลย์ เป็นต้น “ชาติ” ในความหมายใหม่จึงเป็นเรื่องความผูกพันที่ตัดข้ามพรมแดนรัฐ-ชาติ และตัดข้ามพรมแดนท้องถิ่นสู่ความผูกพันแบบใหม่เกี่ยวกับชาติ (postnational loyalties) เพราะโลกยุคปัจจุบันมีแหล่งสร้างความผูกพันและเอกลักษณ์ในแบบอื่นเกิดขึ้น มิได้มีแต่รัฐ-ชาติเพียงแหล่งเดียวอีกต่อไป ในอนาคตความเป็นพลเมืองจะเปลี่ยนจากเอกลักษณ์เดียวด้วยการกำหนดของรัฐ-ชาติสู่ความเป็นพลเมืองแบบทวีลักษณ์ หรือพหุลักษณ์มากขึ้นจากการขยายตัวของการตัดข้ามพรมแดนลักษณะต่างๆ

- สจิวเวิร์ด ฮอลล์ (Hall, 1990 / 1992) นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษาได้ขยายความเพิ่มเติมเกี่ยวกับการผสมผสานความเป็นโลกกับท้องถิ่นว่า เมื่อใดก็ตามที่วัฒนธรรมโลกและวัฒนธรรมท้องถิ่นเข้ามาผสมผสานกัน จะเกิดเป็น “อัตลักษณ์แบบใหม่ทางวัฒนธรรม” (new cultural identities)

ขึ้นมาเสมอ และเมื่ออัตลักษณ์แบบใหม่ไปผสมกับอัตลักษณ์อื่นๆ ก็จะออกลูกออกหลานในลักษณะใหม่ๆต่อไปได้อีกเรื่อย ๆ ดังนั้นอัตลักษณ์จึงไม่ได้หยุดนิ่งและพร้อมเปลี่ยนแปลงไปเมื่อเปิดรับต่อปฏิสัมพันธ์กับสิ่งอื่น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดของโฮมี บาบา , อัพพาคูไร และสจวร์ต ฮอลล์ มุ่งสนใจแต่การพบปะกันของวัฒนธรรมโลกกับวัฒนธรรมท้องถิ่น แต่มองข้ามความสำคัญของ “รัฐ-ชาติ” ไป แม้ว่าในด้านหนึ่งลัทธิชาตินิยม และอำนาจอธิปไตยของรัฐอาจลดบทบาทลง แต่ไม่ได้หมายความว่ารัฐสูญเสียบทบาทไปทั้งหมด เพราะในขณะที่โลกมีการเคลื่อนย้ายคน เงินทุน เทคโนโลยี และข่าวสารเข้าออกรัฐ-ชาติได้มากขึ้น แต่รัฐก็มีมาตรการสกัดกั้นการเคลื่อนย้ายเข้าออกของสิ่งเหล่านั้น ด้วยเช่นกัน เช่น มาตรการดึงคนมีความสามารถของตนกลับประเทศโดยนโยบายการให้ถือสองสัญชาติ มาตรการการตรวจตราสอดส่อง และควบคุมคนเข้าประเทศเพื่อป้องกันการก่อการร้าย การสร้างมาตรการป้องกันการโจมตีค่าเงินจากภายนอก เป็นต้น นอกจากนี้โลกาภิวัตน์กับลัทธิชาตินิยม (nationalism) ยังได้เอื้อซึ่งกันและกันอีกด้วย เนื่องจากการอพยพโยกย้ายไปอยู่ต่างประเทศของคนข้ามถิ่น มักเกิดปัญหาการไม่ได้รับการยอมรับหรือได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกับคนในประเทศ คนข้ามถิ่นจึงจำเป็นต้องรวมตัวกันเพื่อเป็นกำลังใจให้กัน หนึ่งในวิธีรวมตัวก็คือการแสดงอัตลักษณ์ความเป็นชาติของตนให้ปรากฏเพื่อให้รู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ยิ่งประเทศแม่มีนโยบายให้ถือสองสัญชาติได้ สายใยความผูกพันและภักดีต่อประเทศแม่จึงยังเชื่อมโยงถึงกันได้ทั้งสองทาง และในทางตรงกันข้ามเจ้าของประเทศที่คนข้ามถิ่นเข้าไปอาศัยอยู่มักมองว่าคนข้ามถิ่นได้เข้าไปสร้างปัญหาความแออัด แย่งอาชีพของคนในประเทศ ทำให้เกิดกระแสต่อต้านคนต่างชาติและความรู้สึกชาตินิยมที่รุนแรงขึ้นมาเช่นกัน ดังนั้น แทนที่การอพยพเคลื่อนย้ายข้ามชาติของคนจำนวนมากจะทำให้ความเป็นชาติสลายไป มันกลับกระตุ้นให้ลัทธิชาตินิยมเกิดขึ้นทั้งในประเทศและนอกประเทศที่มีคนอพยพเข้าออก และเป็นรูปแบบลัทธิชาตินิยมแบบใหม่ที่มีความสลับซับซ้อนมากขึ้น จากลักษณะที่มีการตัดข้ามพรมแดนรัฐ-ชาติ (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอพาร, 2547, น. 46.)

นอกจากนี้ ทิม อีเดนเซอร์ (Edensor, 2002) ได้เขียนไว้ใน National Identity, Popular Culture and Everyday Life ว่าสำนึกเรื่องชาติยังคงดำรงอยู่ในชีวิตประจำวันของแต่ละสังคมอย่างเหนียวแน่น ผ่านอัตลักษณ์ความเป็นชาติที่ถ่ายทอดผ่านสื่อต่างๆ เพราะการสื่อสารและวัฒนธรรมร่วมสมัยที่อยู่ในชีวิตประจำวันได้ตอกย้ำแทรกซึมสำนึกความเป็นชาติให้กับคนในประเทศอยู่ตลอดเวลาเช่นกัน เช่น ตำราแบบเรียนในโรงเรียน เพลง ภาพยนตร์ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ เป็นต้น ดังนั้น การวิเคราะห์อัตลักษณ์ความเป็นชาติในปัจจุบันจึงควรพิจารณาการขับเคลื่อนกันระหว่างกระแสโลกาภิวัตน์แบบสร้างความเหมือนกันทั่วโลก กับความรู้สึกท้องถิ่นนิยมที่ต้องการหนีห่าง

ออกจากความเหมือนกัน และการมองชาติที่ไปไกลกว่าการยึดติดอยู่กับรัฐ-ชาติแบบเดิมแต่ต้องพิจารณาชาติในความหมายแบบใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสโลกาภิวัตน์ด้วย เช่น ชาติพันธุ์แบบใหม่ อัตลักษณ์แบบใหม่ ชาตินิยมแบบใหม่ ท้องถิ่นนิยมแบบใหม่ ซึ่งล้วนเป็นความรู้สึกในแบบยุคหลังชาติที่ “ความเป็นชาติ” ไม่เคยหยุดนิ่ง (dynamic) เป็นเวทีการต่อสู้แข่งขัน (contested) มีความหลากหลาย (multiple) และเคลื่อนไหวแปรเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ (fluid) ทั้งนี้เพราะในโลกหลังสมัยใหม่ไม่เคยมีสำนึกความเป็นชาติที่เป็นหนึ่งเดียว แต่เป็นกระบวนการกลายมาเป็น (becoming) แต่กระนั้นก็มีได้หมายความว่า “ความเป็นชาติ” แบบชาตินิยมได้เลือนหายไปบนกระแสโลกาภิวัตน์ แต่มันดำรงอยู่ในชีวิตประจำวันของเราอย่างแนบเนียนจนไม่รู้สึกรู้ตัว

2.2 แนวคิดเรื่องภาพตัวแทน (Representation)

งานวิจัยเล่มนี้สนใจศึกษา “โลกความหมาย” หรือ “โลกสัญลักษณ์” เกี่ยวกับภาพตัวแทน (representation) ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญอันหนึ่งของสำนักวัฒนธรรมศึกษา ผู้วิจัยจึงได้หยิบแนวคิดนี้มาใช้เนื่องจากประเด็นความขัดแย้งกรณีภาพยนตร์เรื่อง “หมากเตะฯ” เกี่ยวข้องกับการต่อสู้ทางความหมาย (struggle of meaning) ต่อ “ความเป็นลาว” ซึ่งผ่านการประกอบสร้างในรูปของสัญลักษณ์ในโลกแห่งภาพยนตร์ (cinematic sign) ภาพตัวแทนที่ปรากฏออกมาได้กระทบต่อการรับรู้ความหมายและความรู้สึกของคนลาว จนกลายเป็นปัญหาความขัดแย้งที่ต้องมีการต่อสู้เพื่อโลกสัญลักษณ์ หรือเรียกอีกอย่างว่า “การเมืองเรื่องความหมาย” (politics of meaning) ที่ขณะนี้มองว่าความจริงเป็นอย่างไรไม่สำคัญเท่ากับว่าสิ่งๆ นั้นถูกรับรู้ด้วยความหมายอย่างไร และความหมายนั้นมีอำนาจเข้าไปกำหนดความเป็นไปในโลกความเป็นจริงได้อีกด้วย เช่น ประเทศโลกตะวันตกให้ความหมายประเทศโลกที่สามว่าเป็นกลุ่มประเทศที่มีความล้าหลัง โดยมีการสร้างวาทกรรมความล้าหลังของประเทศโลกที่สามขึ้นมาจนคนในประเทศโลกที่สามเชื่อว่าประเทศของตนล้าหลังกว่าประเทศตะวันตก และต้องพยายามพัฒนาประเทศให้ก้าวทันตามมาตรฐานต่างๆ ของโลกตะวันตก เป็นต้น

แนวคิดเรื่องภาพตัวแทนของกลุ่มวัฒนธรรมศึกษามีความสำคัญต่อสังคมยุคนี้ เพราะทุกวันนี้มนุษย์ไม่จำเป็นต้องเข้าไปสัมผัสโลกความเป็นจริงจากประสบการณ์ตรงก็สามารถรับรู้ความหมายสิ่งต่างๆ ได้จากประสบการณ์ผ่านสื่อ การสื่อสารข้ามพื้นที่ทางกายภาพทำให้ผู้คนมีโอกาสเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งต่อความหมายของสิ่งต่างๆ ที่อยู่ไกลตัวได้มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้สื่อเป็นผู้ประกอบสร้างความเป็นจริงเสมือนขึ้นมาจากพรมแดนหนึ่ง แต่การรับรู้ความหมายขึ้นอยู่กับการตีความที่มีความหลากหลายไปตามบริบทต่างๆ ที่สื่อได้แพร่กระจายออกไป

ดังนั้น คนลาวจริงๆเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้ประกอบสร้างความหมาย และความหมายนั้นถูกรับรู้จากคนอื่นๆอย่างไร เช่น ภาพยนตร์เรื่อง “หมากเตะฯ” ประกอบสร้างความหมายความเป็นลาวขึ้นมาอย่างหนึ่ง แต่คนลาว คนไทย และคนชาติอื่นๆ อาจรับรู้ความหมายคนละแบบที่ภาพยนตร์ประกอบสร้างขึ้นมาได้ ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ตรงและประสบการณ์อ้อมที่ได้รับรู้ความหมายเกี่ยวกับลาวมาก่อนหน้านี้ ซึ่งจะทำให้เกิดกระบวนการเลือกรับ ใตร่ตรง หรือปฏิเสธต่อความหมายของตัวบทที่เกิดขึ้นจากการสื่อสาร

2.2.1 ภาษากับภาพตัวแทน

ความหมายทั่วไปของ “ภาพตัวแทน” (representation) หมายถึงการใช้ภาษาเพื่อพูดถึงบางสิ่งบางอย่าง หรือแสดงถึงสิ่งๆนั้นออกมาให้คนอื่นๆสามารถเข้าใจสิ่งที่เราหมายถึงได้ และภาพตัวแทนก็เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งของกระบวนการที่สมาชิกในวัฒนธรรมหนึ่งๆได้เข้ามา ร่วมกันผลิตและแลกเปลี่ยนความหมายกัน สำหรับ สจิวรีต ฮอลล์ (Hall , 1997, p.16) ได้ให้ความหมายย่อยๆของ “ภาพตัวแทน” ว่าหมายถึงการใช้ภาษาเพื่อพูดถึงบางสิ่งที่สื่อความหมายไปยังคนอื่นๆได้² แม้นิยามทั้งสองอาจฟังดูเข้าใจง่าย แต่การทำงานของภาพตัวแทน (practice of representation) นั้นมีความสลับซับซ้อนอย่างยิ่ง เพราะภาพตัวแทนเป็นกระบวนการทำงานที่เชื่อมโยงกับเรื่องของภาษา (language) ความหมาย(meaning) ระบบคิด (concept) และอำนาจ (power) ซึ่งจะกล่าวต่อไป

ภาษาเป็นตัวกลางสำคัญที่ทำให้มนุษย์สามารถสื่อสารเข้าใจกันได้ เช่น หากเราต้องการพูดถึงสิ่งๆหนึ่ง (a thing) ให้คนอื่นรับรู้สิ่งที่เรากำลังคิด เราจำเป็นต้องใช้ภาษาในการสื่อความหมายเพื่อแสดงถึงสิ่งที่เราต้องการพูดถึง แต่คำถามคือว่าความหมายที่แสดงผ่านภาษามาจากไหน และเราบอกได้อย่างไรว่าอะไรคือความหมายที่แท้จริง ฮอลล์ได้สรุปเกี่ยวกับที่มาของความหมายเป็น 3 แนวทางใหญ่ๆ ดังนี้

แนวทางแรก เรียกว่า reflective approach กลุ่มนี้เชื่อว่า ความหมายถูกตรึงอยู่กับทุกสรรพสิ่งในธรรมชาติ ไม่ว่าจะคน สัตว์ สิ่งของ ความคิด หรือเหตุการณ์ล้วนมีความหมายติดอยู่ในตัวของมันเองโดยไม่สามารถเปลี่ยนแปลงความหมายได้ เช่น หินก็คือหิน ภาษาทำหน้าที่เป็นเพียงกระจกสะท้อนหรือเป็นการเลียนแบบความหมายที่แท้จริงตามธรรมชาติ (language as a mirror) ของสิ่งต่างๆที่ดำรงอยู่บน โลกใบนี้ เช่น การวาดภาพเหมือนเพื่อเลียนแบบธรรมชาติก็เป็นการ

² Representation means using language to say something meaningful about , or to represent , the world meaningfully , to other people.

สะท้อนความหมายอย่างตรงไปตรงมาระหว่างภาพวาดกับวัตถุที่ถูกวาด เป็นต้น แนวคิดนี้จึงมองภาษาเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ไร้เดียงสา ทำหน้าที่สะท้อนความหมาย/ความจริงของสิ่งๆนั้นออกมาได้เหมือนต้นฉบับหรือความจริงที่ปรากฏอยู่ในโลก ข้อบกพร่องของแนวคิดการใช้ภาษาเพื่อเลียนแบบความจริงในธรรมชาตินี้ก็คือ ภาษาไม่สามารถทาบความหมายได้สนิทกับความเป็นจริงในธรรมชาติ เช่น การวาดภาพเหมือนรูปดอกกุหลาบ ถึงอย่างไรรูปวาดก็เป็นเพียงภาพสองมิติที่ไม่ได้สะท้อนถึงดอกกุหลาบจริงๆออกมาได้ หรือหากเราพูดคำว่า “กุหลาบ” เสียงที่เปล่งออกมาก็เป็นเพียงสัญญาณที่ทำให้เห็นกุหลาบในจินตภาพขึ้นมาแต่กุหลาบไม่ได้ปรากฏออกมาจริงๆ เพราะฉะนั้นภาษาจึงไม่ได้ทำหน้าที่สะท้อนความหมายที่แท้จริงของสรรพสิ่ง แต่ภาษาเป็นเพียงรหัสที่ใช้อ้างถึงสิ่งต่างๆเท่านั้น หรือคำหลายคำเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ในโลกความเป็นจริงแต่มนุษย์กลับเข้าใจความหมายของสิ่งเหล่านั้นได้ เช่น เทวดา นางฟ้า และผี ซึ่งแน่นอนว่าความเข้าใจต่อความหมายเหล่านั้น ไม่ได้มาจากความหมายในตัวของมันเอง แต่เกิดจากภาษาเข้าไปกำหนดความหมายให้สิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นในความคิดของเรา

แนวทางที่สอง intentional approach กลุ่มนี้มองว่า ความหมายไม่ได้ดำรงอยู่ตามธรรมชาติแต่ความหมายขึ้นอยู่กับเจตจำนงของผู้พูด หรือผู้เขียน เช่น การพูดคำว่า “ลาว” อาจมีได้หลายความหมายขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้พูดที่ต้องการสื่อความหมายแบบใดออกมา ข้อบกพร่องของแนวคิดนี้คือ การมองว่าภาษาเป็นอำนาจของผู้ส่งสารทางเดียว ทั้งๆที่การใช้ภาษาเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยความเข้าใจร่วมกัน ดังนั้น หากผู้ส่งสารส่งรหัสที่ตัวเองเข้าใจได้คนเดียวแต่คนอื่นๆไม่สามารถเข้าใจได้ ความหมายย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้นภาษาจึงต้องเป็นข้อตกลงร่วมทางสังคมที่ใช้ในการสื่อความหมาย แม้คนแต่ละคนสร้างความหมายได้ตามเจตนาส่วนบุคคล แต่เมื่อถึงการใช้ภาษาเพื่อสื่อความหมายทุกคนจำเป็นต้องดำเนินไปตามกฎ รหัส และข้อตกลงทางภาษาที่ใช้ร่วมกันกับคนอื่นๆในสังคมเพื่อทำให้สื่อสารกันได้เข้าใจ

และแนวทางสุดท้าย คือ constructionist approach แนวทางนี้ปฏิเสธทัศนะแรกที่ว่าสรรพสิ่งมีความหมายในตัวของมันเอง และไม่เห็นด้วยกับทัศนะที่สองว่าผู้ใช้ภาษาแต่ละคนสามารถกำหนดความหมายในภาษาขึ้นมาได้เอง แต่ความหมายเกิดจากการประกอบสร้างโดยการใช้ระบบภาพตัวแทนหรือระบบสัญญาณเพื่ออ้างอิง (refer) ถึงโลกความเป็นจริงให้ผู้อื่นสามารถเข้าใจได้ ดังนั้นสัญญาณจึงเป็นรหัสที่ใช้เป็นข้อตกลงทางความหมายร่วมกันของคนในสังคมหนึ่งๆ โดยมิได้สะท้อนความเป็นจริงแต่อย่างใด เช่น คำว่า “หมากัด” ก็เป็นการใช้สัญญาณทางภาษาที่ประกอบด้วย “ห-ม-า-กั-ด” เพื่ออ้างอิงถึง “หมา” ที่เป็นสัตว์ทำกริยา “กัด” แต่คำว่า “หมากัด” ไม่สามารถออกมา “กัด” จริงๆได้ มันเป็นเพียงรหัสที่ใช้สื่อถึงความคิดนั้นๆออกมาเพื่อทำให้มนุษย์มีความเป็นไปได้ในสื่อสารให้เข้าใจกันได้

2.2.2 จากภาษาสู่สัญลักษณ์

แนวคิดภาพตัวแทนของกลุ่มวัฒนธรรมศึกษามุ่งความสนใจไปที่ “โลกความหมาย” หรือการประกอบสร้าง “ความหมาย” ของสิ่งต่างๆ ตามแนวทางของ constructionist approach กล่าวคือ โลกมีสรรพสิ่งต่างๆดำรงอยู่ก็จริง แต่สิ่งต่างๆเหล่านั้นไม่มีความหมายในตัวเองจนกว่าจะมีระบบคิดและระบบสัญลักษณ์เข้าไปประกอบสร้างความหมายให้กับมันขึ้นมา ตัวแสดงต่างๆทางสังคมได้ใช้ระบบความคิดในเชิงสัญลักษณ์ประกอบสร้างความหมายภายในระบบวัฒนธรรมของตนขึ้นมา เพื่อให้สิ่งต่างๆที่อยู่รอบตัวมีความหมาย และสามารถสื่อเรื่องราวต่างๆกับคนอื่นๆได้ “โลกความหมาย” จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างมากในการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ เพราะ “โลกวัตถุ” เป็นอย่างไรไม่สำคัญเท่ากับว่าสังคมรับรู้ “ความหมาย” ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมากเพื่อกำหนดการมองและการรับรู้ของผู้คนในสังคมอย่างไร

ภาพตัวแทนเป็นกระบวนการที่สมาชิกของวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ใช้ภาษาเพื่อผลิตความหมาย ความหมายเป็นข้อตกลงกันจากการใช้รหัสอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกัน รหัสดังกล่าวเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สัญลักษณ์” ซึ่งเป็นหน่วยสำคัญในการประกอบสร้างความหมายให้กับสรรพสิ่งขึ้นมา เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Saussure, 1959/1966) เป็นนักภาษาศาสตร์ชาวสวิส ผู้บุกเบิกการศึกษาความหมายในแนวทางใหม่นี้ โซซูร์ได้ขยายปริมณฑลของภาษามากไปกว่าแค่ภาษาพูด/ภาษาเขียน แต่ภาษาหมายถึงอะไรก็ตามที่บรรจุหรือพกพาความหมายได้ เขาได้ศึกษาว่าภาษาสร้างความหมายขึ้นมาอย่างไร คำตอบก็คือ ภาษาสร้างความหมายขึ้นมาจากกระบวนการทำงานของระบบสัญลักษณ์ โดยการใช้เครื่องหมาย (signs) และสัญลักษณ์ (symbols) ไม่ว่าจะเป็นเสียง ตัวอักษร โน้ตเพลง ภาพหรือวัตถุสิ่งของ เพื่อใช้แสดง (represent) แนวคิด (concept) ความคิด (idea) และอารมณ์ (feeling) ที่ต้องการสื่อความหมายออกมาให้ผู้อื่นเข้าใจ โดยมีข้อตกลงร่วมกันทางสังคมในการอ่านรหัสเหล่านั้น ดังนั้นความหมายจึงไม่ได้อยู่ที่วัตถุ ผู้พูด หรือคำในภาษา (word) แต่ความหมายเกิดจากระบบความสัมพันธ์ภายในโครงสร้างของภาษา หน่วยที่เล็กที่สุดของภาษาในการสื่อความหมายเรียกว่าสัญลักษณ์ (sign) สัญลักษณ์หนึ่งๆนั้นประกอบไปด้วยรูปสัญลักษณ์ (signifier) และความหมายสัญลักษณ์ (signified) รูปสัญลักษณ์ คือ รูปแบบ (form) ที่ใช้ในการสื่อสาร ได้แก่ ตัวอักษร เสียง และภาพ ส่วนความหมายสัญลักษณ์ คือ ความคิดหรือมโนภาพ (idea or concept) ที่เห็นสิ่งๆนั้นปรากฏอยู่ในหัว สัญลักษณ์ไม่ได้มีความสัมพันธ์ตามธรรมชาติกับความคิดหรือความหมายต่อสิ่งที่อ้างอิงถึงแต่อย่างใด สัญลักษณ์เป็นเพียงรหัสที่สมมติขึ้นมาเพื่อใช้อ้างอิงถึงสิ่งที่ต้องการหมายถึงเท่านั้น ตัวอย่างเช่น การใช้ระบบสัญลักษณ์ไฟจราจร เป็นต้น

ภาพตัวแทนเกิดจากการใช้รหัสต่าง ๆ มาประกอบสร้างความหมาย เช่นเดียวกับสัญญาณในภาษา โดยสัมพันธ์เชื่อมโยงกับองค์ประกอบสำคัญๆสามส่วน คือ หนึ่ง สิ่งที่มีอ้างอิงในโลก (world of things) ได้แก่ คน สัตว์ สิ่งของ เหตุการณ์ เรื่องเล่า นิทาน และประสบการณ์ต่างๆ สอง โลกทางความคิด (conceptual world) ได้แก่ ความคิด หรือแนวคิดต่างๆที่อยู่ในหัวของเรา (mental representation) ที่ช่วยในการแยกแยะ จัดหมวดหมู่ จัดเรียงลำดับสิ่งต่างๆ ให้เป็นระบบทางความคิดเพื่อถ่ายทอดการรับรู้จดจำและเข้าใจสิ่งต่างๆรอบตัว และสาม สัญญาณ (signs) ซึ่งเป็นเครื่องหมาย รหัส สัญลักษณ์ต่างๆที่ใช้ในสื่อความคิดผ่านการทำงานของภาษา เพื่อให้สามารถสื่อสารกับผู้อื่นที่ต่างกลุ่ม ต่างสังคม ต่างวัฒนธรรม เข้าใจได้ อย่างไรก็ตาม ความหมายกับสัญญาณไม่ได้มีอะไรเกี่ยวข้องกันโดยตรงแต่เป็นความสัมพันธ์ที่ถูกกำหนดให้เป็นไปตามอำเภอใจ (arbitrary) สัญญาณแต่ละตัวจึงไม่สามารถตรงความหมายอยู่กับตัวของมันไว้ แต่ “ความหมาย” ขึ้นอยู่กับ “ความสัมพันธ์” ระหว่างสัญญาณกับความคิดที่ถูกยึดกันเอาไว้ด้วยรหัส ถ้ารหัสเปลี่ยนความหมายก็เปลี่ยน

สำนักวัฒนธรรมศึกษาได้ขยายขอบเขตการศึกษาเรื่องความหมายของภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างที่โซซูร์เป็นผู้บุกเบิก ไปสู่การศึกษาความหมายในบริบททางสังคม เพราะสัญญาณต่างๆ ไม่ได้มีแค่ “คำ” ในภาษาพูด ภาษาเขียน เพื่อสื่อความหมาย แต่สัญญาณอื่นๆที่ดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ การแต่งกาย เพลง ชงชาติ สินค้า ภาพถ่าย โฆษณา และวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ทำหน้าที่สื่อความหมายได้ด้วยเช่นกัน สจ๊วรด ฮอลล์ (Hall, 1997) หนึ่งในผู้ก่อตั้งสำนักวัฒนธรรมศึกษาได้หยิบยืมแนวคิดเรื่องสัญวิทยาของ โรลองด์ บาร์ธส์ (Barthes, 1972) มาวิเคราะห์ภาพตัวแทนที่ปรากฏอยู่ในชีวิตประจำวัน โรลองด์ บาร์ธส์ สนใจวิเคราะห์สัญญาณในบริบททางวัฒนธรรม เช่น ภาพโฆษณา กีฬา ป้ายหาเสียงเลือกตั้ง และพงศกฟอก เป็นต้น บาร์ธส์ได้วิเคราะห์ความคิดที่อยู่เบื้องหลังภาพตัวแทนเหล่านั้นออกมา ความหมายที่บาร์ธส์สนใจไม่ใช่ความหมายโดยตรง (denotation) แต่เป็นความหมายโดยนัย (connotation) ซึ่งเป็นความหมายที่บาร์ธส์เรียกว่า “มายาคติ” (myth)

แนวคิดเรื่อง “มายาคติ” (myth) ของโรลองด์ บาร์ธส์ เป็นแนวคิดที่ขยายตัวออกมาจากภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างของโซซูร์ กล่าวคือ โซซูร์มุ่งศึกษาการทำงานภายในระบบของภาษาที่ทำให้สัญญาณแต่ละตัวมีความแตกต่างกัน ความหมายเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปตามโครงสร้างรหัสของภาษา เช่น คำว่า “คำ” กับ “คำ” แตกต่างกันไปเพราะรูปสัญญาณ “ค” กับ “ค” เขียนและออกเสียงต่างกัน ทำให้คำสองคำนี้สร้างความหมายแตกต่างกัน ระบบของความแตกต่างของรูปสัญญาณ (system of differences) เป็นพื้นฐานสำคัญในการผลิตความหมายของภาษา เพราะความหมายเป็นระบบของความสัมพันธ์แบบเทียบเคียง เช่น สีแดงไม่ได้มีความหมายในตัวมันเอง แต่สีแดงเป็นสีแดงเพราะมี

ระบบเทียบเคียงในระบบสีที่ทำให้แยกแยะความแตกต่างได้ว่าสีแดงไม่ใช่อื่นๆ ดังนั้น ระบบภาษาต้องสร้างความแตกต่าง ความหมายของสิ่งต่างๆจึงเกิดขึ้นมาได้ โชชูร์มักเน้นความหมายของคำและความคิดที่ถูกสร้างขึ้นมาด้วยความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (binary opposition) อยู่เสมอเช่น ขาว/ดำ ดี/ชั่ว กว้าง/แคบ เจริญ/ล้าหลัง ปกติ/แปลกประหลาด ชาย/หญิง เป็นต้น ซึ่งความคิดนี้ได้ถูกโต้แย้งว่ามีความแข็งทื่อเกินไปเพราะโลกความเป็นจริงไม่ได้ถูกแยกไว้อย่างชัดเจนแบบคู่ตรงข้าม แต่ยังมีสิ่งที่อยู่ระหว่างคู่ตรงข้ามด้วย เช่น สีดำ สีเทาเข้ม สีควันนุหรี สีเทาอ่อน สีหมอก สีขาวขุ่น สีขาวบริสุทธิ์ เป็นต้น

เมื่อโรลองด์ บาร์ธส์ ได้นำความคิดเรื่องสัญลักษณ์ของ โชชูร์มาใช้ บาร์ธส์ได้เน้นความสำคัญไปที่ “ความหมายสัญลักษณ์” มากกว่า “รูปสัญลักษณ์” โดยบาร์ธสแบ่งความหมายสัญลักษณ์เป็น 2 ระดับ คือ ความหมายในระดับภาษาหรือความหมายโดยตรง (denotation) ซึ่งความหมายในระดับนี้เป็นความหมายที่ใช้ในการสื่อสารทั่วไป แต่นอกจากความหมายโดยตรงแล้ว บาร์ธสมองว่าภาษา/สัญลักษณ์ยังมีความหมายในระดับที่สองซึ่งเป็นความหมายโดยนัย (connotation) ซึ่งบาร์ธสเชื่อว่าเป็นพื้นที่ที่ “มายาคติ” (myth) ทำงานอยู่ นอกจากนี้เนื่องจากบาร์ธสมองว่าภาษาไม่เคยปราศจากเรื่องคุณค่า อำนาจ และอุดมการณ์ของสังคมได้ ดังนั้นในขณะที่ภาษาผลิตความหมายออกมา ภาษาก็ได้ผลิตคุณค่า ค่านิยม และอุดมการณ์ต่างๆของสังคมแบบใดแบบหนึ่งออกมาด้วยเช่นกัน ทว่ากระบวนการทางภาษาได้ทำให้ “มายาคติ” หรือความหมายที่แฝงไว้ด้วยเรื่องของคุณค่าและอุดมการณ์ต่างๆนั้นดูเป็นธรรมชาติราวกับมิได้มีเรื่องคุณค่าทางสังคมเข้ามาเจือปนเฉกเช่นความหมายในระดับภาษาหรือความหมายโดยตรง เช่น คำว่า “ลาว” ไม่ได้หมายถึงชาติพันธุ์ลาวเท่านั้น แต่หมายถึง “คนแต่งตัวเชยๆ” อีกด้วย ทั้งนี้ในงานเขียนของบาร์ธส์เรื่อง “Mythologies” (1972) ได้มุ่งศึกษาความหมายสัญลักษณ์ในระดับมายาคตินี้เป็นอย่างมาก เพื่อเผยให้เห็นว่าสัญลักษณ์ต่างๆในชีวิตประจำวันของผู้คนที่มองดูเหมือนบริสุทธิ์ไร้เดียงสานั้นได้ซุกซ่อนอุดมการณ์ทางสังคมเอาไว้อย่างแนบเนียนอย่างไร โดยตัวแบบมายาคติของบาร์ธส์ มีดังนี้

ภาพที่ 2.1
แสดงตัวแบบ “มายาคติ” ของ โรลองด์ บาร์ธส์

ตัวอย่างเช่น คำว่า “ดอกมะลิ” เป็นสัญลักษณ์ทางภาษา (3) ที่ทำให้คนทั่วไปเกิดความคิดที่เข้าใจได้ว่าเป็นดอกไม้ชนิดหนึ่งที่มีสีขาว เป็นกลีบชั้นเดียว มีกลิ่นหอม ในกรณีนี้ “รูปสัญลักษณ์” (1) ก็คือตัวอักษรว่า “ด-อ-ก-ม-ะ-ลิ” ส่วน “ความหมายสัญลักษณ์” (2) คือ ความคิดเกี่ยวกับรูปร่างหรือคุณลักษณะของดอกมะลิที่เข้าใจได้ทั่วไป แต่บาร์ธส์กล่าวว่าสังคมแต่ละสังคมไม่ได้หยุดการสร้างความหมายเพียงเพื่อใช้ในการพูดหรือการสื่อสารในระดับแรกนี้เท่านั้น สังคมส่วนใหญ่ล้วนสร้างมายาคติหรือความหมายในขั้นที่สองที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ทางสังคมเพิ่มเข้าไปด้วยโดยสัญลักษณ์ทางภาษาในความหมายทั่วไป (3) จะกลายเป็นรูปสัญลักษณ์ (I) ที่มีความหมายทางสังคมเพิ่มเติมเข้าไป (II) กลายเป็นสัญลักษณ์ในระดับความหมายแฝงหรือมายาคติ (III) เช่น การมอบดอกมะลิหมายถึงการแสดงความรักและเคารพแม่ ดอกมะลิไม่ได้มีความหมายเพียงแต่การเป็นดอกมะลิแต่มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ถึงการแสดงความเคารพแม่ซึ่งซ่อนอุดมการณ์ความกตัญญูต่อบุพการีของสังคมไทยเอาไว้ ดังนั้นสิ่งที่บาร์ธส์ต้องการศึกษาไม่ใช่การบอกว่าสัญลักษณ์นั้นเป็นสัญลักษณ์แทนความหมายอะไรได้บ้าง แต่บาร์ธส์ต้องการเผยให้เห็นอุดมการณ์ทางความคิดที่อยู่เบื้องหลังการประกอบสร้างความหมายที่เป็นมายาคติของสังคมในแต่ละบริบท (context) ออกมาหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ บาร์ธส์ต้องการดูว่าความหมายต่างๆถูกสังคมแต่ละสังคมประกอบสร้าง (social construction) ขึ้นมาอย่างไร และเนื่องจากแต่ละสังคมมีโครงสร้างทางความคิดเกี่ยวกับสิ่งต่างๆแตกต่างกัน ทำให้ความหมายของสัญลักษณ์หนึ่งๆไม่ตายตัว แต่ขึ้นอยู่กับ การประกอบสร้างขึ้นมาในแต่ละช่วงเวลาและแต่ละระบบทางวัฒนธรรม ดังนั้นจึงไม่มีความหมายใดที่เป็นความหมายที่แท้จริงที่เป็นสากล เป็นหนึ่งเดียว โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง เช่น การมอบดอกมะลิให้แม่สำหรับคนจีน อาจหมายถึงการให้นำไปอบเป็นกลิ่นหอมของสมุนไพร หรือคำว่า “ลาว” ใน

ความเข้าใจของคนไทยกับคนลาวก็ย่อมแตกต่างกันไป เป็นต้น ดังนั้นคุณูปการของ โรลองด์ บาร์ธส์ คือ การนำสัญญาในตัวบท (text) มาเชื่อมโยงเข้าสู่บริบททางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อทำความเข้าใจความหมายต่างๆในสังคม และแสดงให้เห็นว่าความหมายไม่ได้มีเพียงหนึ่งเดียวแต่ขึ้นอยู่กับระบบคิดหรืออุดมการณ์ของแต่ละบริบททางสังคม วัฒนธรรม และแต่ละช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ว่าได้ให้ความหมายกับสิ่งนั้นๆอย่างไร

อย่างไรก็ตาม สัญญาเชิงโครงสร้างของ โรลองด์ บาร์ธส์ มุ่งศึกษาองค์ประกอบต่างๆในตัวบทเพื่อหาโครงสร้างหลักที่เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเหล่านั้น โดยมีสมมติฐานว่าปัจเจกไม่มีอำนาจในการกำหนดความหมาย อย่างไรก็ตาม ด้วยสมมติฐานที่ว่าเพราะทุกคนต้องอยู่ภายใต้โครงสร้างที่ถูกกำหนดเอาไว้ ทำให้การวิเคราะห์ของบาร์ธส์มีจุดอ่อนที่ละเลยอำนาจของปัจเจกที่สามารถเข้าไปต่อสู้ต่อรองกับโครงสร้างได้เช่นกัน

2.2.3 จากสัญญาสู่วาทกรรม

แนวคิดเรื่อง “วาทกรรม” (discourse) ของมิเชล ฟูโกต์ (Foucault, 1982) ได้เข้าไปอุดช่องว่างของวิธีคิดสัญญาแบบโครงสร้างนิยมโดยได้หันมาศึกษาอำนาจเล็กๆ (micro power) ที่แผ่ซ่านอยู่ภายในโครงสร้างแทน จุดมุ่งเน้นของฟูโกต์ไม่ใช่ภาษาแต่เป็นเรื่องวาทกรรม อำนาจ และความรู้ เขาสนใจว่าอะไรที่เป็นตัวกำหนดและควบคุมให้คนในแต่ยุค แต่ละสมัยมีวิธีคิด พูดและการกระทำสิ่งต่างๆแตกต่างกัน ฟูโกต์พบว่าการผลิตความหมายต่างๆให้กับสรรพสิ่ง แล้วทำให้ความหมายเหล่านั้นกลายเป็นความรู้/ความจริงขึ้นมา คือ ตัวกำหนดภาคปฏิบัติการต่างๆของสังคม อำนาจของภาษาในแนวทางนี้เรียกว่า “วาทกรรม” ด้วยเหตุนี้ฟูโกต์จึงได้ขยายแนวคิดเรื่องภาพตัวแทนในฐานะการผลิตความหมายทางภาษาไปสู่ภาพตัวแทนในฐานะแหล่งการผลิตความรู้ทางสังคม หรือจาก “ภาษา” ไปสู่ “วาทกรรม” เพราะฟูโกต์เห็นว่าภาษามีอำนาจในการกำหนดความหมายต่างๆให้กับมนุษย์ ภาษาไม่ได้สร้างแค่ความหมายแต่สร้างความรู้ด้วย และความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นก็ยังมีอำนาจในการกำหนดความเป็นไปของสังคมมนุษย์ วาทกรรมทำงานคล้ายกับแนวคิดเรื่องอุดมการณ์ของอัลทูแซร์ ทั้งสองเป็นอำนาจแบบซึมลึก ไม่ต้องใช้กำลังภายนอกบังคับให้ทำตาม แต่เป็นกลไกในการควบคุมที่ฝังอยู่ในตัวมนุษย์ให้ยอมรับและทำตามด้วยความเต็มใจได้ทุกที่ทุกเวลา เมื่อถูกอุดมการณ์เรียกหา (interpellate) ผ่านอำนาจแห่งภาษาหรือวาทกรรม

อย่างไรก็ดี แม้ว่าอัลทูแซร์และฟูโกต์จะมีได้ปฏิเสธการใช้อำนาจแบบนำกำลังเข้าปราบปรามผู้คน แต่ทั้งคู่ก็มองว่านอกจากการใช้กำลังเป็นอำนาจแล้วยังมีอำนาจในอีกรูปแบบหนึ่งที่ถูกใช้อย่างแนบเนียนควบคู่กันไป นั่นคือ การใช้กลไกอุดมการณ์และวาทกรรมเข้าครอบงำ

ความคิดของผู้คน ความแตกต่างระหว่างอุดมการณ์กับวาทกรรม คือ อุดมการณ์ของอัลธูแซร์ศึกษาอำนาจของชนชั้นปกครองในการครอบงำชนชั้นล่างโดยการปลูกฝังความคิด ความรู้ บางอย่างลงไป ในสังคมผ่านการทำงานของสถาบันต่างๆ เช่น โรงเรียน สื่อมวลชน และวัด ที่จะทำหน้าที่ปลูกฝังและถ่ายทอดอุดมการณ์ของชนชั้นนำเพื่อสร้างการยอมรับและสร้างความชอบธรรมให้กับกลุ่มของตน นักคิดอีกคนหนึ่งที่น่าสนใจเรื่องอุดมการณ์ คือ อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) ที่นำเสนอแนวคิดเรื่องการครองความเป็นเจ้า (hegemony) กรัมสกีปฏิเสธการยื่นข้อความขัดแย้งทางสังคมว่าเป็นเพียงความขัดแย้งระหว่างชนชั้นปกครองกับชนชั้นล่าง เขามองการทำงานของอุดมการณ์ในสังคมหนึ่งๆว่ามีได้หลายอุดมการณ์ แต่ละอุดมการณ์ต่างต้องต่อสู้เพื่อครองความเป็นเจ้า คนกลุ่มต่างๆในสังคมจะมีการต่อสู้แย่งชิงอำนาจด้วยวิธีการต่างๆเพื่อก้าวขึ้นสู่ความเป็นเจ้า (struggle for hegemony) ทั้งนี้เพราะสถานะความเป็นเจ้าสามารถถูกท้าทายจากอำนาจของกลุ่มอื่นๆได้อยู่ตลอดเวลา ดังนั้นอุดมการณ์หลักหรือชนชั้นปกครองจึงต้องพยายามหาวิธีการป้องกัน กีดกัน รวมทั้งการใช้อุดมการณ์เพื่อสร้างการยอมรับจากผู้อื่น (otherness) หากไม่สามารถสร้างการยอมรับได้ความเป็นเจ้าก็จะถูกแทนที่ด้วยอำนาจของกลุ่มที่ลุกขึ้นมาท้าทายได้สำเร็จ ความเป็นเจ้าจึงไม่ได้ดำรงอยู่อย่างถาวรอย่างไม่เปลี่ยนแปลง

ทว่าสำหรับฟูโกต์แล้ว ปฏิบัติการแห่งวาทกรรมได้ฝังกรอบความคิดให้กับผู้คนด้วยความรู้ไม่ใช่กลไกทางสถาบัน (institutional apparatus) เพียงอย่างเดียว ทั้งนี้ฟูโกต์ไม่ได้มองอำนาจแบบรวมศูนย์หรือเป็นการครอบงำจากบนลงล่าง (top-down relations) เขามองอำนาจว่ามีลักษณะไหลเวียน (circulate) ไปทั่วในทุกๆส่วนของสังคม อำนาจไม่ได้ถูกผูกขาดโดยศูนย์กลางใดศูนย์กลางหนึ่ง แต่มันกระจายไปทั่ว และอำนาจไม่ได้มีแต่ด้านทำลาย ครอบงำ กดขี่ แต่อำนาจทำหน้าที่สร้างสิ่งต่างๆให้สังคมด้วย ดังนั้น แนวคิดเรื่องอำนาจของฟูโกต์จึงเป็นทั้งด้านบวกและด้านลบ

ฟูโกต์กล่าวว่าคนทุกคนตกอยู่ภายใต้วาทกรรมขึ้นกับว่าเป็นวาทกรรมชุดใดบ้าง มนุษย์พูดคิด และกระทำสิ่งต่างๆภายใต้วาทกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ โดยวาทกรรมได้สร้างความรู้ และระบอบความจริงขึ้นมา (regime of truth) ความรู้คืออำนาจในการควบคุมมนุษย์ และทำให้เกิดภาคปฏิบัติทางวาทกรรมมากมาย (discursive practices) ซึ่งความรู้/ความจริงที่วาทกรรมสร้างขึ้นมาจะเป็นตัวกำหนดกรอบการกระทำ และตำแหน่งแห่งที่ให้กับผู้คนในสังคม (subject positions) ซึ่งจะกำหนดกรอบการปฏิบัติต่อตัวเองและผู้อื่นอย่างไรบ้าง เช่น อะไรให้ทำได้/ไม่ได้ พูดได้/พูดไม่ได้ ใครบ้างที่พูดได้/ใครบ้างที่พูดไม่ได้ พูดได้/ทำได้แค่ไหน ใครต้องปฏิบัติต่อใครอย่างไร เป็นต้น

วาทกรรมเป็นระบบภาพตัวแทนที่คอยกำหนดความสัมพันธ์ภายในสังคม โดยในแต่ละสังคมจะมีวาทกรรมหลายชุด วาทกรรมแต่ละชุดจะมีการต่อสู้กันทำให้ความหมาย ความรู้ ความจริง ไม่ได้หยุดนิ่ง แต่ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในช่วงหนึ่งๆ อำนาจเอียงไปทางไหน ความรู้ ความจริงก็จะปรากฏตรงนั้น เช่น สมัยนี้คนเชื่อวาทกรรมการแพทย์สมัยใหม่ จึงมีการเปิดการเรียนการสอนคณะแพทยศาสตร์เพื่อผลิตบุคลากรไปทำการรักษาคนไข้ ความรู้ของแพทย์ทำให้คนไข้อนุญาตให้แพทย์เข้าไปจัดการกับอวัยวะต่างๆภายในร่างกายได้เพราะเชื่อว่าความรู้ของแพทย์คือความจริง นี่ก็คือตัวอย่างอำนาจของวาทกรรมที่ทำให้เกิดภาคปฏิบัติทางสังคมทั้งด้านบวกและด้านลบตามมามากมาย อย่างไรก็ตาม ฟูโกต์กล่าวว่าอำนาจไม่ได้มีลักษณะรวมศูนย์ เพราะที่ใดมีอำนาจที่นั่นย่อมมีการต่อต้าน และทุกๆที่ที่มีอำนาจ นั้นหมายถึงแม้ปัจเจกตกอยู่ภายใต้วาทกรรม (subject of discourse) แต่ปัจเจกที่เป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรม (subject in discourse) ก็มีอำนาจในการต่อต้าน ต่อรอง ภายใต้อำนาจโครงสร้างหรือวาทกรรมนั้นๆได้อยู่ หรือกล่าวอีกอย่างว่าเป็นปัจเจกที่มีความกระตือรือร้น (active subject) ความสนใจศึกษาจุลพิสัยแห่งอำนาจหรืออำนาจเล็กๆที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ทำให้ความหมายเป็นเรื่องของการขับเคลื่อนทางอำนาจของสมาชิกทุกๆส่วนในระบบและค่อยๆก่อตัวเป็นวาทกรรมต่างๆขึ้นมาในสังคม วาทกรรมจึงเป็นระบบที่มีการเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่ง มีการแทนที่สวามรอยกันเสมอ เมื่อวาทกรรมหนึ่งเปลี่ยนไปเป็นอีกวาทกรรมหนึ่ง (discursive shift) ความหมาย ความรู้ การรับรู้ และกรอบการปฏิบัติต่างๆทางสังคมก็ย่อมเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น ฟูโกต์จึงเป็นผู้ที่ทำให้เห็นรอยแตกหักทางประวัติศาสตร์ในแต่ละช่วงเวลามากกว่าการมองประวัติศาสตร์ในแง่มุมของความต่อเนื่อง ฟูโกต์เผยให้เห็นว่าประวัติศาสตร์เป็นการเลือกหยิบชิ้นส่วนต่างๆที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกันมาร้อยเรียงจนดูเป็นเรื่องเดียวกันอย่างเป็นธรรมชาติ นอกจากนี้ เขายังได้เผยให้เห็นถึงอำนาจที่รอบด้านทุกทิศทุกทางมากขึ้น ไม่ใช่มุ่งเน้นศึกษาอำนาจตามแบบวาทกรรมหลักของสำนักสมัยใหม่ (modernism) ที่ให้ความสำคัญแต่อำนาจรัฐ อำนาจกษัตริย์ หรือผู้นำประเทศ เท่านั้น

2.2.4 ตัวแบบ “ภาพตัวแทน” ของ สจ็วร์ต ฮอลล์

ตามทัศนะของนักวัฒนธรรมศึกษาต่อ “ภาพตัวแทน” ไม่ได้มองว่าความหมายเป็นสิ่งที่ถูกยึดติดแน่นอยู่กับที่ แต่ความหมายเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้ และปัจเจกมีอำนาจในการเข้าไปจัดการกับความหมายของภาษาได้ส่วนหนึ่งด้วยกระบวนการที่เรียกว่า “การตีความ” การตีความเป็นกระบวนการสำคัญที่นักวัฒนธรรมศึกษานำมาใช้เป็นกรอบการวิเคราะห์เรื่อง “ภาพตัวแทน” เพราะเชื่อว่าความหมายเป็นทั้งการให้และการรับ (given and taken) จากการใช้ภาษาในการสื่อสาร

เมื่อความหมายถูกส่งไปยังผู้รับสาร รูปสัญลักษณ์ที่ถูกลงรหัสความหมายไว้ต้องผ่านการตีความ หรือ การถอดรหัสจากคนดูหรือคนอ่าน ดังนั้นผู้รับสารจึงมีความสำคัญพอๆกับผู้ส่งสารในการผลิต ความหมาย เพราะหากสัญลักษณ์ที่ส่งไปแล้วผู้รับสารไม่สามารถตีความได้สัญลักษณ์นั้นก็ไม่มี ความหมายแต่อย่างใด ปัจเจก (subject)³ จึงเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของกระบวนการทาง ความหมายในฐานะเป็นผู้ใช้ภาษา ขณะที่ “ภาษาพูดกับเรา” (language speaks us) แต่มนุษย์คือผู้ใช้ ภาษา (ourselves speak) แต่ไม่ได้หมายความว่าปัจเจกจะเป็นอิสระจากโครงสร้างภาษาได้ทั้งหมด เพราะภาษาเป็นกติการ่วมกันทางสังคม การใช้ภาษาเพื่อสื่อสารออกไปยังจำเป็นต้องกระทำไปตาม กฎของภาษาเพื่อให้สื่อสารกับคนอื่นให้เข้าใจกันได้ ดังนั้นแม้ปัจเจกเลือกพูดในสิ่งที่ต้องการได้ แต่ ก็ไม่สามารถเลือกใช้กฎทางภาษาที่ตัวเองกำหนดขึ้นมาใช้เพียงคนเดียวได้ ซึ่งฟูโกต์ได้กล่าวไว้ใน วาทกรรมหนึ่งๆนั้น ปัจเจก (subject) เหมือนปรากฏตัวให้เห็นแต่ก็ได้หายตัวไปในขณะเดียวกัน การวิเคราะห์ภาพตัวแทนจึงต้องทำการวิเคราะห์ทั้งในระดับโครงสร้าง และระดับปัจเจกไปพร้อมๆ กัน เพื่อดูว่าความหมายในตัวบทถูกประกอบสร้างขึ้นมาอย่างไร ด้วยระบบคิดหรือแนวคิดอย่างไร และความหมายนั้นได้รับการตีความจากผู้รับสารกลุ่มต่างๆเหมือนหรือต่างกันอย่างไร และเพราะ เหตุใด (how representation works) ซึ่งคำตอบมักพบว่าแต่ละกลุ่มนั้นมีการตีความต่างกันไปตาม ระบบคิดของแต่ละวัฒนธรรม และความเข้าใจของผู้ส่งสารและผู้รับสารก็คลาดเคลื่อนกันอยู่เสมอ แต่ละปัจเจกมีความเข้าใจต่อความหมายในสิ่งเดียวกันได้แตกต่างกัน ดังนั้นความหมายจึงขึ้นอยู่กับ ตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจก (subject-positions) ในการมองด้วย

สจิว์ต ฮอลล์ (Hall, 1980) ได้นำแนวคิดเรื่องความรู้และอำนาจของฟูโกต์มาใช้ วิเคราะห์ ฮอลล์เชื่อว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างภาษา/ภาพตัวแทนกับคนมีลักษณะแบบสอง ทาง (dialectic) กล่าวคือ ผู้ส่งสาร (ผู้คุมรหัส) และผู้รับสาร (ผู้ตีความรหัส) ต่างเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ เชิงอำนาจในการเข้าไปกำหนดความหมายในตัวบท ตัวบทจึงเป็นพื้นที่ที่อำนาจของการเข้ารหัส และการถอดรหัสมาต่อรองความหมายกัน แบบจำลองการสื่อสารของเขาจึงมีรูปแบบ ดังนี้

³ Subject ในความหมายนี้ไม่ได้หมายถึงทัศนะที่มนุษย์เป็นศูนย์กลาง(the self)หรือ เป็นผู้มีอำนาจอิสระในการสื่อความหมาย แต่มองว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบ โครงสร้าง ต่างๆ โครงสร้างที่ไม่มี subject ใดเป็นศูนย์กลางของอำนาจ ทุกๆอำนาจล้วนเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กัน อย่างไรอย่างหนึ่งภายในโครงสร้างที่กำหนดไว้

ภาพที่ 2.2
แสดงแบบจำลองการสื่อสารในสื่อต่างๆของสจวร์ต ฮอลล์

ในการสื่อสารผู้ส่งสารได้ลงรหัสความหมาย (encoding) เพื่อส่งรหัส (coding) ไปยังผู้รับสาร แต่รหัสความหมายที่ส่งไปสามารถถูกตีความได้หลายอย่างขึ้นกับปัจเจกแต่ละคนในการถอดรหัสความหมาย (decoding) ทำให้ความหมายเกิดการเปลี่ยนแปลงและคลาดเคลื่อนไปจากเดิมอยู่ตลอดเวลา เมื่อความหมายเคลื่อนหรือลื่นไหลออกไปจากเดิมก็จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆตามมา เช่น เริ่มแรกกางเกงยีนส์แสดงถึงชนชั้นใช้แรงงาน แต่ต่อมาความหมายถูกเปลี่ยนเป็นการแสดงถึงความทันสมัยแบบตะวันตก กางเกงยีนส์จึงเริ่มถูกตัดเย็บออกมาหลากหลายรูปแบบเพื่อบ่งบอกถึงความทันสมัยมากกว่าการบ่งบอกถึงการเป็นชนชั้นกรรมกร เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อฮอลล์นำแนวคิดเรื่องอำนาจของฟูโกต์มาใช้ ภาพตัวแทนได้หันมาให้ความสนใจในการวิเคราะห์ "ความสัมพันธ์ทางอำนาจ" (relations of power) มากกว่า "ความสัมพันธ์ทางความหมาย" (relations of meaning) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การวิเคราะห์ภาพตัวแทนในฐานะวาทกรรมมากกว่าระบบสัญลักษณ์ทางภาษา

กรอบการสื่อสารของ สจวร์ต ฮอลล์ นั้น แสดงให้เห็นว่าระบบรหัส (code system) ของผู้ส่งสารและผู้รับสารไม่จำเป็นต้องเป็นรหัสชุดเดียวกันเสมอไป ปัจจัยด้านภูมิหลัง เพศ ประสพการณ์ ระดับการศึกษา อาชีพ ชนชั้น ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ฯลฯ มีผลทำให้การส่งความหมายและการถอดรหัสระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารไม่ตรงกัน ไม่สอดคล้องกัน จนถึงขั้นขัดแย้งกัน อย่างไรก็ดี หน่วยในการวิเคราะห์ของฮอลล์ใช้ "กลุ่มคน" มากกว่าความเป็น "ปัจเจก" เพราะฮอลล์มีทัศนะว่าการจับกลุ่มของผู้รับสารจะสัมพันธ์กับรูปแบบและความหมายของสาร เช่น

ถ้าตัวบทเป็นประเด็นชาตินิยม ผู้รับสารจะจัดเรียงตัวเป็นกลุ่มต่างๆตามเกณฑ์เรื่อง “ชาตินิยม” เช่น รักชาติ คลั่งชาติ ชาตินิยมแบบใจกว้าง ชาตินิยมทางเศรษฐกิจ ชาตินิยมทางวัฒนธรรม เป็นต้นความเป็นชาติ ฯลฯ จากตัวอย่างเห็นได้ว่าปัจเจกมีลักษณะของการจับตัวรวมกลุ่มแปรเปลี่ยนไปตามประเด็นเนื้อหาของสารได้หลากหลายรูปแบบ ผู้รับสารไม่ได้มีลักษณะหยุดนิ่ง แต่เป็นการจับกลุ่มอย่างมีพลวัต และแปรเปลี่ยนอย่างสัมพันธ์ไปกับรูปแบบและความหมายของสาร ลักษณะดังกล่าวทำให้ฮอลล์สนใจการวิเคราะห์ “กลุ่มคน” แทนการวิเคราะห์ระดับ “ปัจเจก” ดังนั้นแม้ปัจเจกมีความสามารถเลือกรับ เลือกตีความ และเลือกจดจำ แตกต่างกันไปตามภูมิหลังและปัจจัยทางด้านจิตวิทยา แต่การตีความของแต่ละปัจเจกกลับมีแนวโน้มที่คล้ายคลึงกับชุดความหมายของกลุ่มที่ตนเข้าไปร่วมในแต่ละประเด็นด้วย ซึ่งฮอลล์มองว่ากระบวนการนี้เป็นเรื่องที่ถูกสร้างขึ้น (constructed) จากอำนาจในระบบการสื่อสารของสังคมหนึ่งๆ ดังนั้นการตีความจึงสามารถพิจารณาเป็นกลุ่มๆที่มีความแตกต่างกันได้ เรียกว่ากลุ่มของการตีความหมายอันหลากหลายชุดหนึ่ง (polysemic) และการตีความอันหลากหลายนั้นจะมีอยู่แบบหนึ่งที่มีลักษณะเด่นกว่าอันอื่นๆ (dominant meaning) กรอบการศึกษาของฮอลล์จึงไม่ได้อยู่ที่การตีความตัวบทเท่านั้น แต่มุ่งศึกษาอำนาจในการให้ความหมายและการตีความของสังคมแต่ละกลุ่ม และแต่ละบริบทด้วย (กาญจนา แก้วเทพ, 2541, น. 38)

สจวร์ต ฮอลล์ กล่าวว่ากระบวนการถอดรหัสของผู้รับสารนั้น ผู้รับสารสามารถมีจุดยืนได้ 3 แบบ อันทำให้อ่านความหมายได้ 3 แบบ คือ (อ้างจาก กาญจนา แก้วเทพ, 2541, น. 47-48)

- ก. จุดยืนแบบที่ผู้ส่งสารต้องการ (dominant-hegemonic position) จุดยืนแบบนี้ ผู้รับสารจะยืนอยู่ที่เดียวกับผู้ส่งสาร และจะใช้รหัสของผู้ส่งสารเช่นกัน ดังนั้นความหมายที่ผู้รับสารอ่านได้จึงเป็นไปอย่างที่คุณส่งสารต้องการ เรียกว่า preferred reading
- ข. จุดยืนที่ผู้รับสารจะต่อรองความหมาย (negotiated position) จุดยืนแบบนี้เป็นการตีความที่มีการยอมรับในบางประเด็น บางเงื่อนไข บางบริบท กล่าวคือ ผู้รับสารตีความหมายหลักๆได้ตามที่คุณส่งสารต้องการ แต่ในรายละเอียดปลีกย่อยผู้รับสารก็มีการต่อรองความหมายได้ เช่น “การยอมรับว่าเห็นด้วยกับคุณส่งสารแต่จะเป็นจริงก็ต่อเมื่อ...” หรือ “อาจมีข้อยกเว้นในกรณี...” หรือ “ที่พูดนั้นอาจจะจริงในที่อื่นๆ แต่ในที่นี้อาจจะไม่จริง”
- ค. จุดยืนที่ผู้รับสารต่อต้านความหมายของคุณส่งสารที่ตรงข้าม (opposition position) เช่น การนำเสนอว่าทีมฟุตบอลลาวชนะเลิศทีมไทยจนสามารถเป็นตัวแทนไปแข่งขันฟุตบอลโลกโซนเอเชีย กลุ่มผู้ชมที่เป็นสมาคมฟุตบอลแห่ง

ประเทศไทยอาจเห็นว่าไม่มีทางเป็นไปได้ เพราะการกีฬาลาวล่าหลังกว่าไทย
อย่างมาก เป็นต้น

จุดยืนในการตีความทั้ง 3 แบบเกิดขึ้นตลอดเวลาในการส่งสารไปยังผู้รับสาร และสิ่งที่
ซอลล์สนใจ ก็คือ การศึกษาว่าโครงสร้าง (structure) กับปัจเจก (human agency) ต่างฝ่ายต่างมี
อำนาจมากน้อยแค่ไหนในการเข้าไปกำหนด และเปิดโอกาสให้มีการต่อรองความหมาย

โดยสรุป “ภาษา” คือ ระบบการผลิตความหมาย (production of meaning system) โดย
ความหมายไม่ได้เป็นสิ่งที่มียู่เองตามธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้น (construction)
ผ่านสัญญา ภาพตัวแทนทำงานคล้ายภาษาในความหมายข้างต้น แต่จุดสนใจของการศึกษาเรื่องภาพ
ตัวแทนได้เปลี่ยนจากความเชื่อที่ว่าความหมายถูกประกอบสร้างภายในตัวบท (text) มาเป็นความ
เชื่อที่ว่าคนก็มีอำนาจเข้าไปกำหนดความหมายภายในตัวบทได้ด้วย ดังนั้นการวิเคราะห์ภาพตัวแทน
จึงไม่ได้วิเคราะห์ความหมายภายในตัวบท (text) เท่านั้น แต่ได้วิเคราะห์การประกอบสร้าง
ความหมายจากการตีความผ่านคนในกรอบของการลงรหัส (encoding) รหัส (coding) และการ
ถอดรหัส (decoding) อีกด้วย

ภาพตัวแทนเป็นแนวทางการศึกษาความหมายในระบบเปิด คือ ไม่ได้ยึดอยู่กับ
ความหมายตามภาษาที่ถูกกำหนดด้วยรูปสัญญะและความหมายสัญญะในแบบของ โชซูร์ที่มุ่งแสวง
หากฎหรือรูปแบบทั่วไปในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ (scientific approach) เกี่ยวกับระบบทาง
ภาษาหรือโครงสร้างภาษา (langue) ที่ทำให้มนุษย์เรียนรู้กฎเหล่านั้นร่วมกันเพื่อสื่อความหมายให้
เข้าใจกันได้ งานศึกษาของโชซูร์จึงเรียกอีกอย่างว่าภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างซึ่งเป็นการศึกษาภาษา
ในระบบปิด แต่ภาพตัวแทนศึกษาภาษาในระบบปลายเปิด (open-ended) ซึ่งมองว่าความหมายเป็น
สิ่งที่ไม่ตายตัว (unfixed) เปลี่ยนแปลงได้ตามบริบทการใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งทำให้ถูกตีความและ
ตีความใหม่อยู่ตลอดเวลา (interpreted/re-interpreted) ภาพตัวแทน/ความหมายจึงเป็นกระบวนการที่
กำลังดำเนินอยู่ไม่ใช่เป็นผลผลิตที่หยุดนิ่งตายตัว (static) หรือเป็นจุดสุดท้ายที่สามารถกำหนดความ
แน่นอนให้กับมันได้ แต่เป็นสภาพที่พร้อมจะกลายเป็นอย่างอื่นต่อไป (fluid)

นอกจากนี้ จุดสำคัญที่สุดของการวิเคราะห์ภาพตัวแทนหรือการสร้างความหมายนั้น
คือ การพิจารณาเรื่อง “อำนาจ” เพราะภาษาไม่ได้ทำหน้าที่เพียงสื่อกลางในการสื่อสารความเข้าใจ
แต่ภาษากำหนดความหมายให้กับสรรพสิ่ง กระบวนการกำหนดความหมายของภาษาจึงเป็นเรื่อง
ของอำนาจ และการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ภาษาได้แยกแยะ แบ่งกลุ่ม จัดกลุ่ม หรือได้ขีดเส้น
แบ่งให้กับสรรพสิ่งต่างๆ เช่น กลุ่มคนขาว- กลุ่มคนดำ ชาวตะวันตก-ชาวตะวันออก คนไทย-คน

ลาว และสิ่งมีชีวิต-สิ่งไม่มีชีวิต เป็นต้น การขีดเส้นแบ่งทำให้ผู้คนรับรู้ความหมายในสิ่งต่างๆ ามีความแตกต่างกันอย่างไรบ้าง แต่ขณะเดียวกัน ภาษา ก็ไม่ได้หยุดแค่การให้ความหมาย ภาษาเป็นการกระทำ เพราะเมื่อความหมายถูกกำหนดลงไปแล้วย่อมทำให้ผู้คนตกอยู่ภายใต้ความหมายหรือวาทกรรมเหล่านั้น เช่น ความหมายของคำว่า “ทาส” ทำให้คนในสังคมรู้ว่าต้องปฏิบัติตัวอย่างไรต่อความหมายของคำๆ นี้ เช่น คนเป็นนายรู้ว่าต้องแต่งตัว นั่ง พุด กิน เดิน อย่างไรให้แตกต่างจากทาส ทาสก็รู้ว่าต้องแต่งตัว นั่ง พุด กิน เดิน อย่างไร ไม่ให้กลายเป็นนาย เป็นต้น การทำงานของภาษาและความหมายจึงไม่ได้หยุดอยู่แค่การรับรู้ความหมายว่าสิ่งต่างๆ มีความแตกต่างกันอย่างไร แต่ความหมายทำให้รู้ว่าต้องกระทำอย่างไรต่อความหมายเหล่านั้นด้วย ภาษาหรือวาทกรรมจึงเป็นรูปแบบของอำนาจชนิดหนึ่งในสังคม และคนทุกคนต่างต้องตกอยู่ภายใต้วาทกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยกันทั้งสิ้น

2.2.5 ภาพตัวแทน อัตลักษณ์ และความเป็นชาติ

หัวใจสำคัญของเรื่อง “อัตลักษณ์” คือ เรามองได้อย่างไรว่าใครเป็นใคร (Woodward, 2002) ซึ่งในทางทฤษฎีมีข้อถกเถียงกันมากมาย หากเป็นสำนัก reflective approach จะเชื่อว่าอัตลักษณ์เป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิดตามธรรมชาติ แต่สำนัก constructionist approach กลับเชื่อว่าอัตลักษณ์เป็นการประกอบสร้างความหมายทางสังคม (construction of social meaning) โดยการสร้างความเหมือนและความแตกต่างขึ้นมาผ่านการแสดงออกทางสัญลักษณ์ต่างๆ อยู่เป็นประจำ จนทำให้รับรู้ความหมายของอัตลักษณ์ในสิ่งๆ นั้นได้ เช่น คนอินเดียใส่紗หรี คนจีนใช้ตะเกียบ วัยรุ่นนุ่งกางเกงยีนส์ และคนลาวถ่อมตน เป็นต้น อัตลักษณ์จึงเป็นการสื่อความหมายประเภทหนึ่งในระบบภาพตัวแทนซึ่งเกี่ยวข้องกับปฏิบัติการทางภาษา/ความหมาย อัตลักษณ์จะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับ การสร้าง/หรือสร้างทางความหมายของภาษา ดังนั้น อัตลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง แปรเปลี่ยน และสัมพันธ์กับเรื่องของอำนาจในการประกอบสร้างและการตีความ

งานวิจัยฉบับนี้ได้ใช้ทัศนะที่มองว่าอัตลักษณ์ของชาติเป็นการประกอบสร้างความ เป็นจริงทางสังคม (constructionism) ความหมายเรื่องชาติและอัตลักษณ์ของชาติได้ถูกปลุกเร้า ขึ้นมาภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยม เนื่องจากรัฐเกิดใหม่เป็นรัฐที่มีการกำหนดอาณาเขตดินแดนที่แน่นอน การสร้างเส้นแบ่งระหว่างรัฐที่ไม่มีอยู่จริงให้กลายเป็นจริงขึ้นนั้น รัฐได้ใช้อุดมการณ์ชาตินิยมปลุกจิตสำนึกประชากรภายในดินแดนให้เกิดความรู้สึกเป็นชาติเดียวกันขึ้นมาว่าพวกตนคือใคร และแตกต่างจากคนชาติอื่นอย่างไร ความรู้สึกเป็นเจ้าของ (sense of belonging) นี้ เป็นสิ่ง

สำคัญต่อการสร้างเสถียรภาพภายในรัฐชาติ แต่จุดอ่อนของแนวคิดชาตินิยม คือ การปฏิเสธความเป็นอื่น (otherness) และทำให้เกิดการแบ่งเขา-แบ่งเรา (us-them) ขึ้น

ภาพตัวแทน (representation) เป็นองค์ประกอบสำคัญในการแบ่งเขา-แบ่งเราเพื่อสร้างความหมายให้กับอัตลักษณ์ การแบ่งแยกใช้ระบบความหมายเรื่อง “ความเหมือน” (sameness) และ “ความแตกต่าง” (difference) โดยต่างฝ่ายต่างสร้างความหมายให้กับ “อัตลักษณ์” ขึ้นมา ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเกี่ยวกับแนวคิดการประกอบสร้างความหมายที่เชื่อว่า ความหมายไม่ได้ดำรงอยู่ในสรรพสิ่ง แต่เกิดจากความแตกต่างของสัญญาณ เช่น สีดำไม่ได้มีความหมายเพราะ “ความดำ” ในตัวของมัน แต่ความหมายของสีดำเกิดจากความแตกต่างภายในระบบของสีที่ทำให้มีการเทียบเคียงกับสีอื่นๆ จึงเกิดการแบ่งแยกความหมายได้ว่าสีอะไรคือสีอะไร “อัตลักษณ์” เกิดขึ้นจากระบบการสร้างความหมายในลักษณะดังกล่าวด้วยเช่นกัน

แนวคิดการสร้างความหมายจากความเหมือนและความต่างเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ในงานวิจัยเล่มนี้อย่างมาก เพราะอัตลักษณ์ของชาติตั้งอยู่บนพื้นฐานการแบ่งเขา-แบ่งเรา โดยใช้สัญญาณหรือสัญลักษณ์ต่างๆ ในการสร้างความหมายให้กับอัตลักษณ์ขึ้นมา ความแตกต่างทางความหมายทำให้รู้ว่าอัตลักษณ์ของชาติหนึ่งแตกต่างจากอีกชาติหนึ่งอย่างไร เช่น คนไทยใจดี แขกตัวเหмян ฝรั่งเศสไฮเทค และคนจีนคิบตะเกียบ เป็นต้น ทว่า ภาพตัวแทนหรือความหมายเหล่านี้ไม่ได้หยุดแค่การผลิตความหมายออกมา แต่ได้สร้างภาคปฏิบัติการทางสังคมมากมาย (social practices) ด้วยการตอกย้ำหรือทำซ้ำๆ อยู่เป็นประจำ เพื่อทำให้ความหมายของอัตลักษณ์เกิดความเด่นชัดและแตกต่างจากความเป็นอื่น เช่น คนอีสานกับคนลาวอาจแยกลำบาก ไม่ว่าจะป็นรูปร่าง หน้าตา สีผิว ลำเนียง และวัฒนธรรม แต่ภาพตัวแทนได้สร้างความหมายเพื่อให้สามารถแยกความเป็นไทยกับความเป็นลาวออกจากกันได้ด้วยกลยุทธ์การสร้างความแตกต่างไม่ว่าจะเป็นการผลิตชนบัตร์ การสร้างสัญลักษณ์ธงชาติ อาหารประจำชาติ การตั้งชื่อเรียกว่า “คนลาว” และ “คนอีสาน” และอื่นๆ เพื่อให้ความหมายของอัตลักษณ์ความเป็นชาติเด่นชัดขึ้นมา ดังนั้นการรู้ว่าอะไรคือ “ความเป็นชาติ” จึงไม่ได้เป็นเพราะเป็นคุณลักษณะของชาติที่มีติดตัวมา (national characteristics) แต่เป็นเพราะมีเครื่องหมายแสดงตัวตนให้เห็นถึง “ความแตกต่าง” จากชาติอื่นๆ ปรากฏให้เห็น เช่น นักกีฬาทีมชาติลาวต้องสวมชุดที่มีโลโก้ธงชาติลาวติดอยู่ที่หน้าอก เป็นต้น

เส้นแบ่งระหว่างความเป็นเราและความเป็นเขาหรือความเป็นอื่น (otherness) มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของอำนาจอย่างแนบแน่น เพราะการจัดแบ่งกลุ่ม (classification) เป็นการใช้อำนาจทางภาษาในการเข้าไปกำหนดว่าจะให้อะไรเข้าไปอยู่และอะไรไม่ให้เข้าไปอยู่ในกลุ่มแต่ละกลุ่ม แม้ในด้านหนึ่งจะทำให้สามารถแยกแยะและจดจำลักษณะร่วมของกลุ่มแต่ละกลุ่มได้ง่าย แต่อีกด้านหนึ่งได้ทำให้เกิดการแบ่งฝักแบ่งฝ่าย และปิดกั้นความเป็นอื่น (otherness) ออกไป ทั้งนี้ การ

แบ่งกลุ่มมักใช้กลยุทธ์คู่ตรงข้าม (binary opposition) โดยสร้างความหมายให้กลุ่มหนึ่งดีกว่าอีกกลุ่มหนึ่งอยู่เสมอ เช่น ไทยดี/พม่าชั่ว ไทยเจริญ/ลาวล้าหลัง ไทยใจดี/ฝรั่งเห็นแก่ตัว ฯลฯ

“ความเป็นชาติ” เป็นรูปแบบการแบ่งเขา-แบ่งเราอย่างหนึ่งที่เกิดปัญหาการเมืองเรื่องอัตลักษณ์ เพราะชาติเป็นสำนึกร่วมกันของกลุ่มทางสังคม สำนึกเหล่านั้นเกิดจากการยึดโยงกันด้วยสัญลักษณ์บางอย่างที่สามารถเข้าใจร่วมกันได้ว่าเป็นกลุ่มเดียวกัน เช่น ภาษา เชื้อชาติ ศาสนา การแต่งกาย อาหารการกิน พิธีกรรม เป็นต้น ทว่าแต่ละชาติได้พยายามสร้าง “อัตลักษณ์ของชาติตน” ให้เหนือกว่าชาติอื่นด้วยกลยุทธ์ต่างๆ มากมาย เช่น การสร้างภาพยนตร์ประเภทวีรบุรุษของชาติ การนำเสนอข่าวความยากจนของประเทศโลกที่สาม การเขียนประวัติศาสตร์ชาติของตนให้ดูยิ่งใหญ่กว่าประเทศเพื่อนบ้าน เป็นต้น แต่เมื่อหยิบยื่นความหมายเกี่ยวกับ “อัตลักษณ์ของชาติอื่น” มักประกอบสร้างออกมาในด้านลบ หรือเป็นความหมายที่แตกต่างจากการรับรู้ของชาติที่ถูกกล่าวถึง จึงทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งภายในประเทศและระหว่างประเทศมากมาย เพราะอัตลักษณ์ของชาติเป็นวาทกรรมที่ทำให้พลเมืองของประเทศเกิดความรู้สึกผูกพันและภาคภูมิใจในความเป็นเอกลักษณ์ (unique) ของตน ดังนั้นหากมีใครเข้าไปเปลี่ยนความหมายอัตลักษณ์ของชาติที่อีกฝ่ายหนึ่งยึดถืออยู่ก็จะทำให้เกิดความขัดแย้งได้โดยง่าย

อย่างไรก็ตาม ระบบคิดแบบคู่ตรงข้ามนี้ถูกโต้แย้งจากนักวิชาการหลังสมัยใหม่ว่า ในโลกความเป็นจริงนั้นเป็นโลกแห่งการผสมผสานและไม่มีความชัดเจนแบบสองขั้วสุดโต่ง แต่เป็นลักษณะที่เรียกว่า “อยู่ระหว่าง” (in-between) เช่น ความมืด/ความสว่าง ก็มีระดับความมืด ความสว่างมากน้อยแตกต่างกัน ไม่ใช่มีแค่มืดกับสว่างเพียงสองระดับ นอกจากนี้การจัดระบบระเบียบสิ่งต่างๆ ไว้เป็นหมวดหมู่โดยการขีดเส้นแบ่งขึ้นมา ถือเป็นอำนาจในการลดทอน (reductionism) อย่างหนึ่ง เพราะการจัดหมวดหมู่ได้ทำให้ความแตกต่างหลากหลายของสรรพสิ่งต้องเข้ามาอยู่รวมกัน โดยใช้เกณฑ์ความเหมือนอย่างหยาบๆ มาเหมารวมความเป็นพวกเดียวกัน (sameness) ทั้งๆ ที่ความเหมือนนั้นเป็นเพียงลักษณะบางแง่มุม แต่กลับสามารถเข้าไปครอบงำรายละเอียดอื่นๆ ให้มองเห็นแต่ด้านที่ถูกทำให้เหมือนกันเท่านั้น การลดทอนเช่นนี้ทำให้รายละเอียดของสรรพสิ่งถูกมองข้ามและหมดความสำคัญลง

อย่างไรก็ตาม แม้เส้นแบ่งเป็นตัวจริงความแตกต่างเอาไว้ไม่ให้ฝั่งหนึ่งเคลื่อนเข้ามาอีกฝั่งหนึ่ง แต่ในโลกความเป็นจริงความหมายในเส้นแบ่งต่างๆ คือความพร่าเลือนเสมอ กล่าวคือเมื่อภาษาให้ความหมายกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ภาษาไม่สามารถครอบคลุมความหมายได้ทั้งหมด เช่น ภาษาได้แบ่งเพศของมนุษย์ให้มีเพศชายกับเพศหญิง แต่โลกความเป็นจริงมีข้อยกเว้นสำหรับบางคนที่เกิดมามีทั้งสองเพศในคนเดียวกัน หรือความเป็นเพศชายหรือเพศหญิงก็ไม่สามารถกำหนดความหมายด้วยเรื่องอวัยวะเพศได้เพียงอย่างเดียว แต่มีเรื่องบุคลิกลักษณะและอื่นๆ มากมายซึ่งภาษา

ไม่สามารถกำหนดได้ทุกรายละเอียด ทำได้แต่เพียงการสร้าง ความหมายอย่างกว้างๆขึ้นมาทำให้เส้นแบ่งทางความหมายพร่าเลือนและเปิดช่องให้ความหมายของด้านหนึ่งไปซ้อนทับอยู่กับอีกด้านหนึ่ง หรือในพื้นที่ของเส้นแบ่งอื่นๆได้เสมอ เช่น คนอีสานมีความหมายที่เป็นไทยในแง่การถือสัญชาติไทยตามทะเบียนราษฎร แต่ส่วนหนึ่งคนอีสานก็มีความหมายของคนลาวในแง่วิถีชีวิตและวัฒนธรรม เป็นต้น

ในบทความเรื่อง “บางครั้งเป็นคนไทย บางครั้งไม่ใช่: อัตลักษณ์แห่งตัวตนที่ผันแปรได้” ของนิติ ภัวศรพันธุ์ (2541) พบว่าอัตลักษณ์มีลักษณะหลากหลายมิติ และมีพลวัตหรือความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ นิติ ศึกษากรณีของครอบครัวคนไทยจีนแลบยานนาวา ที่เรียนโรงเรียนคริสต์ตอนชั้นประถมศึกษา และแต่งงานกับผู้หญิงมุสลิม งานวิจัยพบว่าคนๆหนึ่งมีอัตลักษณ์ได้หลากหลายมิติ แต่การที่เขา/เธอจะพลิกมิติอัตลักษณ์ด้านใดออกมาสื่อสารกับคนอื่นนั้นขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่คนเหล่านี้ต้องต่อรองช่วงชิงมา เช่น ลูกครึ่งไทย-จีน จะแสดงอัตลักษณ์ “คนจีน” เมื่อออกไปทำงานทำตามห้างร้าน แต่เมื่อต้องไปสอบชิงทุนเรียนต่อต่างประเทศและต้องแข่งขันกับชาติอื่นๆในเอเชีย เขา/เธอก็จะแสดงอัตลักษณ์เป็น “คนไทย” ออกมา

จากตัวอย่างเห็นได้ว่าเส้นแบ่งอัตลักษณ์มีความเป็นพลวัต เพราะความหมายของอัตลักษณ์เป็นการต่อสู้ทางอำนาจอย่างหนึ่งซึ่งทำให้มันเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และไม่หยุดนิ่ง (unfixed) ขึ้นกับว่าเราได้ประกอบสร้างอัตลักษณ์ของเราขึ้นมาอย่างไร และต้องการพลิกอัตลักษณ์ด้านใดของตัวเองออกมา เช่น หากต้องการแสดงอัตลักษณ์ชาวเชียงใหม่ก็สามารถแสดงออกผ่านกิจกรรมการบริโภคในชีวิตประจำวันอย่างแต่งกายล้านนา กินขันโตก อยู่บ้านทรงกาแล เล่นสะล้อซอซึง ฯลฯ แต่ถ้าต้องการบอกตัวตนของการเป็นนักศึกษาชาวเชียงใหม่ ก็ต้องเปลี่ยนบางอย่างออกเพื่อแสดงอัตลักษณ์ของนักศึกษาเข้าไป เช่น การเปลี่ยนจากชุดชาวเหนือมาเป็นชุดนักศึกษาสีขาว ไปเรียนหนังสือที่มหาวิทยาลัย นั่งฟังหรือจดคำบรรยายในห้องเรียนที่มีอาจารย์สอนหน้าชั้น ฯลฯ ดังนั้น อัตลักษณ์จึงเป็นการกำหนดขอบเขตว่า เราเป็นใคร เหมือน/ต่างจากคนอื่นอย่างไร มีใครเป็นสมาชิกกลุ่มเดียวกับเราบ้าง เราควรมีปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นอย่างไร และคนอื่นๆควรสานสายสัมพันธ์กับเราอย่างไร

อย่างไรก็ดี อัตลักษณ์ไม่ได้ถูกประกอบสร้าง ความหมายอย่างเป็นอิสระโดยเรา แต่อำนาจของระบบ/โครงสร้าง และคนอื่นๆได้หยิบยื่นความหมายเกี่ยวกับอัตลักษณ์ให้กับตัวเราด้วย เช่น อัตลักษณ์ความเป็นลาวไม่ได้ถูกกำหนดด้วยคนลาวเท่านั้น แต่คนไทยหรือใครๆก็มีสิทธิ์เข้าไปเกี่ยวข้องในการสร้างความหมายให้กับ “ความเป็นลาว” ได้ โดยสร้างผ่านปฏิบัติการทางวาทกรรมในรูปแบบต่างๆ เช่น การสร้างตัวละครลาวในละครโทรทัศน์ไทยให้รับบทสาวโรงงาน คนใช้ คน

จน คนเชื้อซ่า คนใส่ชื่อ คนนำสงสาร และคนตลก แต่ให้ตัวละครไทยเป็นเจ้านายมีฐานะดีกว่า เพื่อแสดงความสัมพันธ์เชิงอำนาจในแบบไทยเหนือกว่าลาว ในขณะเดียวกัน ดังที่ฟูโกต์กล่าวไว้ที่ได้มีวาทกรรมหลักที่นั่นย่อมมีวาทกรรมต่อต้าน ดังนั้นเมื่อคนไทยสร้างอัตลักษณ์ความเป็นลาวได้ คนอื่นก็สร้างความหมายความเป็นลาวในรูปแบบต่างๆ ได้เช่นกัน เช่น การพลิกกลับความหมายจากเดิม (reversing the stereotypes) เช่น คนลาวถูกมองว่ายากจน คนลาวก็สร้างภาพให้เห็นดิกรามบ้านช่องของลาวที่สวยงามขึ้นมาแทนที่ได้ หรือการใช้การขยายขอบเขตของความหมายให้เห็นทั้งด้านบวกและลบ (positive and negative images) เช่น อาหารลาวอย่างส้มตำถูกมองว่าให้พลังงานต่ำทำให้แ่งกีฬาไม่ชนะ นักโภชนาการกลับมองว่าอาหารลาวอุดมไปด้วยพืชผักซึ่งดีต่อสุขภาพ จากตัวอย่างนั้นเห็นได้ว่าอำนาจมีลักษณะแผ่ซ่านไปทั่ว ความหมายของอัตลักษณ์ไม่ได้ถูกประกอบสร้างขึ้นโดยตัวเรา (self-ascription) เท่านั้น แต่คนอื่นๆ ก็สามารถประกอบสร้างความหมายให้ได้ด้วย (ascription by others) ความหมายจึงไม่ได้ถูกผูกขาดโดยคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่ความหมายเปลี่ยนแปลงได้ขึ้นกับการตีความของแต่ละคน แต่ละบริบท

มิกาอิล บัคทิน (Bakhtin, 1968, pp.293-294) เชื่อว่าความหมายเป็นเรื่องของความคลุมเครือ (ambiguity) หรือความเป็นไปได้ (possibility) มากกว่าความชัดเจนแน่นอน (certainty) อีกทั้งความหมายไม่ได้เป็นของใครคนใดคนหนึ่ง แต่ความหมายเป็นการแลกเปลี่ยนพูดคุยกัน การต่อรองความหมายกันในระหว่างการสนทนาจากวัฒนธรรมหนึ่งกับวัฒนธรรมอื่นๆ ทำให้ความหมายเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง ลื่นไหลตลอดเวลา ดังกรณีภาพยนตร์เรื่องหมากเตะก็แสดงให้เห็นถึงการเข้าไปต่อรองความหมายในบทสนทนาเกี่ยวกับ “ความเป็นลาว” จากความเข้าใจของคนไทยกับคนลาว ยิ่งโลกปัจจุบันที่การสื่อสารข้ามชาติแทรกซึมไปอย่างกว้างขวางจนเกิดการกลายพันธุ์ของความหมายหรือเกิดลักษณะลูกผสมขึ้น (hybridity) ก็ยิ่งทำให้เส้นแบ่งต่างๆ ปร่าเลือนลงเรื่อยๆ รวมถึงประเด็นเรื่องอัตลักษณ์ความเป็นชาติ อย่างไรก็ตาม ภายใต้อัตลักษณ์ความเป็นชาติถูกโลกาภิวัตน์ท้าทายต่อการเปลี่ยนแปลง แต่รัฐ-ชาติก็ได้ใช้กลยุทธ์มากมายเพื่อดำรงความหมายอัตลักษณ์ความเป็นชาติของตนเอาไว้ไม่ให้สิ่งที่ “นอกกลุ่มนอกทาง” มาแปดเปื้อน อัตลักษณ์ความเป็นชาติจึงเป็นการชกชกกันระหว่างอำนาจที่ต้องการตรึงความหมายเอาไว้กับอำนาจที่ต้องการเข้าไปเปลี่ยนแปลงความหมาย

ข้อถกเถียงเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับอัตลักษณ์ประการหนึ่ง คือ ระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกใครมีอำนาจมากกว่ากันในการกำหนดอัตลักษณ์ กล่าวคือระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกอะไรกำหนดอะไร ในบริบทและเงื่อนไขอย่างไร ในส่วนทฤษฎีมนุษยนิยมเชื่อว่ามนุษย์มีอำนาจในการกำหนดความเป็นตัวของตัวเอง ส่วนทฤษฎีโครงสร้างนิยมมองว่าปัจเจกตกอยู่ภายใต้การกำหนดของโครงสร้าง แต่ทฤษฎีสถิตนิยมมองว่าทั้งโครงสร้างและปัจเจกต่างมีอำนาจในการ

กำหนดซึ่งกันและกัน นักคิดแนวทางนี้ ได้แก่ สจวร์ต ฮอลล์ ผู้เสนอทฤษฎีภาพตัวแทน พูโกต์ ผู้เสนอทฤษฎีวาทกรรม และ แอน โธนี กิดเดนส์ ผู้เสนอทฤษฎี Structuration นักคิดเหล่านี้มองว่า ระบบโครงสร้างไม่ได้เป็นโครงสร้างที่ตายตัวแต่เป็นโครงสร้างที่มีความยืดหยุ่นและเปลี่ยนแปลง อยู่ตลอดเวลาภายใต้การทำงานขององค์ประกอบต่างๆภายใน โครงสร้าง ดังนั้น แทนที่มุ่งสนใจว่า ส่วนใดมีอำนาจมากกว่ากัน จึงเปลี่ยนมาว่าทั้งสองส่วนมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น ปัจเจกใช้ กลยุทธ์อย่างไรในการเข้าไปต่อรองกับอำนาจของโครงสร้างได้บ้าง เช่น การต่อต้าน การผสมผสาน และการสนับสนุน เป็นต้น

นอกจากนี้ข้อถกเถียงสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ “อัตลักษณ์ของชาติ” เป็นสิ่งที่มีอยู่ แล้วในสังคม หรือ เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาภายหลังการมีรัฐ-ชาติ ข้อถกเถียงประเด็นนี้ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้ การศึกษาความเป็นชาติในแนวคิด primordialism เชื่อว่าชาติมีมาพร้อมๆกับการรวมกลุ่มทางสังคมของมนุษย์ตั้งแต่โบราณกาล ดังนั้นแนวทางการศึกษาจึงมุ่งเน้นการแสวงหา กำเนิดหรือรากเหง้าตามธรรมชาติ (natural roots) ว่าเราเป็นใครมาจากไหนจากการขุดหาหลักฐานทางโบราณคดี และการใช้เทคนิคทางวิทยาศาสตร์ในการบ่งชี้ต้นกำเนิดที่มาของคนแต่ละกลุ่ม แต่ละเผ่า แต่ละเชื้อชาติ แต่ เคท วูดวาร์ด (Woodward, 2002) นักวิชาการกลุ่มวัฒนธรรมศึกษามองว่า สังคมมีลักษณะเป็นพลวัตที่เชื่อมต่อกัน ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเดินทางเป็นเส้นตรงโดยไม่มีปฏิสัมพันธ์กับเส้นทางอื่นๆ ดังนั้นประวัติศาสตร์ชาติจึงเป็นเส้นทางที่เกิดจากการพาดผ่านเชื่อมโยงของเส้นทางมากมายโดยไม่สามารถแยกเป็นส่วนๆได้ ดังนั้นแทนที่จะมุ่งหารากเหง้า (roots) ว่าชาติของตนเป็นใครมาจากไหนจึงเปลี่ยนมาเป็นการศึกษาเส้นทางการเดินทางที่ผ่านมา (routes) ว่าได้มีปฏิสัมพันธ์กับเส้นทางใด อย่างไร และมันจะเดินทางต่อไปอย่างไร วูดวาร์ด กล่าวว่า การมองเช่นนี้ ทำให้ชาติและอัตลักษณ์ความเป็นชาติ ไม่ใช่สิ่งที่ตายตัวฝังอยู่ในอดีต หรือเป็นแก่นแท้ที่ไม่แปรเปลี่ยน (essentialism) แต่อัตลักษณ์จะเป็นเส้นทางการเดินทางที่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ร่วมกันกับเส้นทางอื่นๆ อีกทั้งยังเป็นการมองชาติและอัตลักษณ์ของชาติในระบบเปิด เพราะเปิดโอกาสให้ความแตกต่างเข้ามาร่วมเจรจาต่อรองความหมายได้เสมอ โดยที่ความรู้สึกเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ก็ยังคงมีอยู่ไม่ได้หายไปไหน ซึ่งวิธีคิดนี้สอดคล้องกับโลกที่มีการเชื่อมต่อไหลเวียน ข้ามพรมแดน อพยพไปมาอยู่เสมอ

การวิเคราะห์อัตลักษณ์ในรายงานวิจัยฉบับนี้ ได้มองอัตลักษณ์แบบเส้นทางเชื่อมต่อ (routes) มากกว่าเป็นการสาวหาราก (root) เพราะความเป็นชาติดำรงอยู่ท่ามกลางความเป็นโลก การเชื่อมต่อระหว่างชาติกับโลกภายนอกยอมทำให้อัตลักษณ์มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปไม่มากนัก ยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ความเป็นโลกเชื่อมต่อกับความเป็นชาติอย่างใกล้ชิด ยิ่งทำให้เห็นอัตลักษณ์ที่มีความหลากหลาย และมีลักษณะของการผสมผสาน (hybrid) มากขึ้น อัตลักษณ์ความ

เป็นชาติ ไม่ใช่สิ่งที่ตายตัว หรือเป็นแก่นแท้ที่ไม่แปรเปลี่ยน (essentialism) แต่อัตลักษณ์เป็นการเดินทางที่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคตร่วมกันกับเส้นทางอื่นๆ และพร้อมเปิดโอกาสให้ความแตกต่างเข้ามาร่วมเจรจาต่อรองความหมายได้เสมอ ดังนั้น อัตลักษณ์ความเป็นชาติจึงไม่ใช่ผลผลิตสุดท้าย (product) แต่เป็นกระบวนการผลิตความหมาย (production of meaning) ที่พร้อมให้ปัจเจกเข้าไปต่อรองกับโครงสร้างทางความหมายได้ด้วย

กล่าวโดยสรุป การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาความขัดแย้งในโลกความหมายโดยนำแนวคิดเรื่อง “ชาติ” และ “ภาพตัวแทน” มาวิเคราะห์ปัญหาความขัดแย้งเกี่ยวกับการประกอบสร้างความหมาย “ความเป็นลาว” ในภาพยนตร์เรื่อง “หมากเตะ” โดยสำรวจถึงกระบวนการเข้ารหัส (encoding) รหัส (coding) และการถอดรหัส (decoding) ที่เกิดขึ้น เพื่อให้เข้าใจต่อปัญหาการประกอบสร้างความเป็นลาวให้ชัดเจนขึ้น การศึกษาภาพตัวแทนในงานวิจัยฉบับนี้ไม่ได้ศึกษาเพียงเรื่องการประกอบสร้างความหมายทางด้านภาษา แต่เป็นการศึกษาถึงภาคปฏิบัติการทางอำนาจต่างๆ ที่ถูกถ่ายทอดผ่านภาพตัวแทนในเชิงรูปธรรมและเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคมที่ปรากฏออกมาให้เห็นในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศด้วย

กรณีภาพยนตร์ “หมากเตะโลกตะลึง” เป็นการสร้างความหมายด้านอัตลักษณ์ความเป็นลาวท่ามกลางความเป็นโลกโดยสายตาคอนไทย แต่คนลาวได้สร้างความเป็นลาวด้วยความหมายของตนเองอีกชุดหนึ่ง เมื่อความหมายความเป็นลาวที่ถูกกำหนดด้วยสายตาของเจ้าของประเทศกับสายตาคอนภายนอกแตกต่างกัน การช่วงชิงอำนาจเพื่อต่อสู้ทางความหมายจึงเกิดขึ้น ปฏิสัมพันธ์ในสนามวาทกรรมเป็นได้ทั้งความสัมพันธ์ด้านลบ ด้านบวก และด้านผสมผสาน การต่อสู้ทางความหมายด้านบวก เช่น ไทยลาวพี่น้องกัน ด้านลบ เช่น ลาวล้ำหลัง หรือการผสมผสาน เช่น อีสาน-ลาวคือคนชาติเดียวกัน เป็นต้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาว่าในดวับทภาพยนตร์มีการสร้างภาพตัวแทนความเป็นลาวในบริบทความสัมพันธ์ไทย-ลาวจากกรอบความเป็นโลกออกมาอย่างไรบ้าง และการประกอบสร้างความหมายนั้นได้รับการตีความจากคนไทย และคนลาวออกมาอย่างไร สุดท้ายคือภาพตัวแทนความเป็นลาวแบบไหนที่คนลาวยอมรับได้/ยอมรับไม่ได้ / หรืออยู่ในภาวะกำกั่ง (in-between) คลุมเครือ (ambivalence) เพื่อแสวงหาวิธีป้องกันปัญหาความขัดแย้งในโลกสัญญะระหว่างความสัมพันธ์ไทย-ลาวต่อไปในอนาคต

2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจงานวิจัยต่างๆ ในเบื้องต้นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-ลาว ผู้วิจัยได้แบ่งงานวิจัยเป็น 2 ช่วงกว้างๆ คือ งานวิจัยในช่วงสงครามเย็น และหลังสงครามเย็น ซึ่งเกณฑ์การแบ่งนี้ทำให้เห็นบริบทความเปลี่ยนแปลงทางสังคมกับแนวโน้มการศึกษาวิจัยที่เกิดขึ้นได้ ดังนี้

2.3.1 งานวิจัยความสัมพันธ์ไทย-ลาวในช่วงสงครามเย็น

ในช่วงสงครามเย็น โลกมีความขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์ทางการเมืองระหว่างค่ายสังคมนิยมและประชาธิปไตย งานวิจัยที่ปรากฏส่วนใหญ่จึงเน้นศึกษาปัญหาความขัดแย้งระหว่างไทยกับลาวในประเด็นความมั่นคงระหว่างประเทศ ได้แก่ ขบวนการคอมมิวนิสต์ในลาว (ปภา อารยะ สุวรรณเดมิย์, 2504) ลาวกับความมั่นคงของประเทศไทย: ศึกษานโยบายของไทยต่อลาวระหว่าง พ.ศ. 2518-2523 (โสมเพ็ญ ขุทรานนท์, 2525) ความสัมพันธ์และการดำเนินนโยบายต่างประเทศของลาวต่อไทย: ธันวาคม 2518-2526 (ปาริฉัตร อัสนีวรานนท์, 2529) ปัญหาความขัดแย้งทางพรมแดนระหว่างไทย-ลาวในช่วงปีพ.ศ. 2518-2528 (สุรัชย์ ศิริไกร, 2530) การแก้ไขข้อพิพาทโดยสันติวิธี: ศึกษาเฉพาะกรณีพิพาทชายแดนไทย-ลาว ในกรณีพิพาทหมู่บ้านใหม่ หมู่บ้านกลาง หมู่บ้านสว่าง (คมสัน เสวตมาลย์, 2531) และปัญหาข้อขัดแย้งไทย-ลาว ในช่วงปี 2518-ปัจจุบัน (วิรัช ร่วมพงษ์พัฒนา, 2531) งานวิจัยต่างเหล่านี้ พบว่า ความสัมพันธ์ไทย-ลาวในช่วงนี้เป็นความขัดแย้งต่อกัน มีกรณีพิพาททางพรมแดนเกิดขึ้นหลายครั้ง นโยบายต่างประเทศของลาวเน้นการสร้างความร่วมมือกับพรรคคอมมิวนิสต์ในกลุ่มประเทศสังคมนิยมและต่อต้านระบบทุนนิยม ส่วนประเทศไทยดำเนินนโยบายตามแนวทางระบบทุนนิยมซึ่งมีสหรัฐอเมริกาเป็นแกนนำ แนวนโยบายที่ตรงกันข้ามทำให้ต่างฝ่ายต่างรู้สึกเป็นภัยคุกคามต่อกัน

2.3.2 งานวิจัยความสัมพันธ์ไทย-ลาวหลังสงครามเย็น

ก. งานวิจัยมิติทางด้านเศรษฐกิจ

แต่หลังสงครามเย็นสิ้นสุดลงสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ล.) ได้ปฏิรูปเศรษฐกิจภายใต้ นโยบาย“จินตนาการใหม่” ซึ่งเป็นนโยบายสนับสนุนการค้าและการลงทุนจากต่างประเทศมากขึ้น และประเทศไทยได้หันมาใช้นโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า งานวิจัยช่วงนี้จึงเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ไทย-ลาวในมิติทางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ได้แก่

ปัญหาและแนวโน้มของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจไทย-ลาว (เพาพะงา อูยานนท์, 2535) ศักยภาพการค้าและการลงทุนโดยตรงระหว่างประเทศไทยกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สุพัตรา คุณณะลา, 2537) การค้าชายแดน (วิทยา สุจริตชนารักษ์, 2537) แนวโน้มของการพัฒนาความร่วมมือในโครงการ อนุภูมิภาคสี่เหลี่ยมเศรษฐกิจ (ชลิดา สุขทน, 2539) ความร่วมมือระหว่างประเทศในอนุภูมิภาคแม่น้ำโขง (สมพร สารรัตน์, 2541) ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและสปป.ลาว: โครงการพลังงานไฟฟ้าเขื่อนน้ำจึม (กัญติมา ศิริ, 2543) ความสัมพันธ์ด้านการท่องเที่ยวไทย-ลาว ศึกษากรณีสะพานมิตรภาพไทย-ลาว (คะนิงภรณ์ วงเวียน, 2543) การศึกษาการลักลอบทำการค้าชายแดนไทย-ลาว: กรณีศึกษาของ 3 จังหวัดภาคเหนือตอนบน: เชียงราย พะเยา และน่าน (ทานตะวัน มโนรมย์, 2545) การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองลาว (สุรัชย์ ศิริไกร, 2548) โครงสร้างตลาดการค้าชายแดนไทย-ลาว: กรณีศึกษาด้านมุกดาหาร (กัลปพฤกษ์ ผิวทองงาม, 2548) และเอกสารรายงานวิจัยการค้าไทย-ลาวของหน่วยงานต่างๆอีกมากมาย ความสัมพันธ์ไทย-ลาวในช่วงนี้เป็นความสัมพันธ์ในเชิงบวกมากกว่าลบ ต่างฝ่ายต่างได้ผลประโยชน์ที่เป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจร่วมกันจากการค้าและการลงทุนข้ามพรมแดน งานวิจัยส่วนใหญ่เป็นการศึกษาความเป็นไปได้ในการพัฒนาความร่วมมือทางเศรษฐกิจระหว่างไทย-ลาวในด้านต่างๆ เพื่อสร้างความเจริญเติบโตให้กับเศรษฐกิจภายในภูมิภาค และแสวงหาทางแก้ไขอุปสรรคทางการค้าที่เกิดขึ้นร่วมกัน

ข. งานวิจัยทางด้านวัฒนธรรมและสื่อมวลชน

ภายหลังการพัฒนาความร่วมมือทางด้านเศรษฐกิจระหว่างไทย-ลาว ได้มีงานวิจัยทางด้านวัฒนธรรมและสื่อมวลชนเกิดขึ้นตามมา เนื่องจากวัฒนธรรมสามารถส่งผลกระทบต่อทั้งด้านบวกและด้านลบต่อความสัมพันธ์ไทย-ลาวในมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมได้ แต่จากการสำรวจพบว่างานวิจัยในกลุ่มนี้ยังมีน้อยเมื่อเทียบกับงานวิจัยในกลุ่มต่างๆข้างต้น งานวิจัยทางด้านวัฒนธรรมส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในแนวทางมานุษยวิทยา และสังคมวิทยา ได้แก่ การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย: พ.ศ.2434-2475 (กิติรัตน์ สีหพันธ์, 2533) ความสำคัญของการอพยพเคลื่อนย้ายกลุ่มชาติพันธุ์ในลุ่มแม่น้ำโขงต่อความเป็นเมืองสุวรรณเขตระหว่าง พ.ศ 2436-2497 (ชวิชัย พรหมณะ, 2545) การศึกษาสภาพเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนในเขตเส้นทางสี่เหลี่ยมเศรษฐกิจไทย-ลาว-จีน (ประชัน รักพงษ์, 2539) คนตรีกับวิถีชีวิตของชาวไทพวนที่แขวงเชียงขวางแห่งประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (โพโซ สุนณะลาด, 2538) และพลังลาวชาวอีสานมาจากไหน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2549) งานเขียนกลุ่มนี้มักเสนอให้เห็นว่าชาวอีสานกับชาวลาวนั้นมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิดกันมานานก่อนถูกแยกออกจากกันด้วยเงื่อนไขทางการเมืองจนดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงต้องแยกออกเป็นประเทศไทยและประเทศลาวใน

ที่สุด แต่เส้นแบ่งดินแดนไทย-ลาวนั้นก็ไม่สามารถตัดจิตสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมของคนอีสานกับคนลาวออกจากกันได้ คนอีสานยังคงมีจิตสำนึกความเป็นคนลาวแต่ขณะเดียวกันก็มีสำนึกความเป็นไทยไปพร้อมๆกันด้วย

สำหรับความสัมพันธ์ไทย-ลาวด้านสื่อมวลชนนั้น พบว่ามีการศึกษาไม่มากเช่นเดียวกัน หัวข้องานวิจัยส่วนใหญ่มองแบบจักรวรรดินิยมใหม่ (Neo-imperialism) ที่สนใจในเรื่องการใช้อุดมการณ์ทางวัฒนธรรมครอบงำประเทศที่ล่าหลังกว่าผ่านสื่อมวลชน งานวิจัยเน้นศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับสื่อ (สุภางค์ นันตา, 2542; ผนูรัตน์ โกศัย, 2545) โครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจกับระบบสื่อสารมวลชนของลาว (ทองปาน สมพะวง, 2542) และผลกระทบของสื่อข้ามพรมแดนไทย-ลาวที่เกิดขึ้น (เขียน ชีระวิทย์ และคณะ, 2545; ผนูรัตน์ โกศัย, 2545; ชลิสำ รัตสาร, 2549; วิภา อุดมฉันท, 2545) งานวิจัยส่วนใหญ่ชี้ไปในทิศทางเดียวกันว่าสื่อมวลชนไทยครอบงำวัฒนธรรมลาว (เขียน ชีระวิทย์ และคณะ, 2545; ผนูรัตน์ โกศัย, 2545; ชลิสำ รัตสาร, 2549; สุภางค์ นันตา, 2542; วิภา อุดมฉันท, 2545) งานทั้งหมดพบว่าสื่อมวลชนของไทยที่ข้ามพรมแดนไปยังประเทศลาวเป็นที่นิยมอย่างมากของคนลาว สื่อยอดนิยมคือวิทยุโทรทัศน์ (เขียน ชีระวิทย์ และคณะ, 2545; ผนูรัตน์ โกศัย, 2545; ชลิสำ รัตสาร, 2549; วิภา อุดมฉันท, 2545) ขณะเดียวกันสื่อมวลชนจากฝั่งลาวได้ข้ามเข้ามายังชายแดนไทยเช่นกัน แต่ผลการวิจัยพบว่าสื่อวิทยุ-โทรทัศน์จากลาวได้รับความสนใจจากผู้รับสารตามแนวชายแดนไทยน้อยมาก (สุภางค์ นันตา, 2542) การไหลบ่าของข้อมูลข่าวสารที่ไม่เท่าเทียมกันทำให้เกิดความกังวลกับชาวลาวหลายฝ่ายว่าสื่อมวลชนไทยกำลังเข้าครอบงำการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมลาว (เขียน ชีระวิทย์ และคณะ, 2545) ซึ่งงานวิจัยของชลิสำ รัตสาร (2549) ได้ข้อค้นพบเพิ่มเติมว่าสื่อมวลชนไทยโดยเฉพาะสื่อโทรทัศน์ได้เข้าครอบงำเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของลาวจริง ความสัมพันธ์ไทย-ลาวเป็นความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน โดยฝ่ายไทยเป็นฝ่ายครอบงำลาวตามทฤษฎีการครองความเป็นเจ้า กล่าวคือ สัญญาณคลื่นวิทยุของไทยที่ไหลข้ามพรมแดน (spill over) ไปยังฝั่งลาว ทำให้คนลาวสามารถเปิดรับสื่อวิทยุ-โทรทัศน์ของไทยได้ สื่อดังกล่าวได้เข้าไปครอบงำวัฒนธรรมลาว ทำให้คนลาวหันมาใช้ชีวิตตามอย่างคนไทย โดยเฉพาะเรื่องการบริโภคสินค้าไทย จนต้องตกเป็นฝ่ายพึ่งพิงทางด้านเศรษฐกิจต่อไทยในที่สุด

งานวิจัยความสัมพันธ์ไทย-ลาวด้านสื่อมวลชนอีกกลุ่มหนึ่งที่น่าสนใจและมีความเกี่ยวข้องกับปัญหานำวิจัยของงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ก็คือ การศึกษาการประกอบสร้างความหมายของลาวผ่านสื่อ ผู้วิจัยพบว่าสื่อที่ได้รับการศึกษาเรื่องการประกอบสร้างความหมายของลาวผ่านสื่อส่วนใหญ่เป็นสื่อทางการ ได้แก่ ทศนะของผู้ปกครองไทยกับคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453 (อุบล ลิมสุวรรณ, 2537) การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี (สายพิน แก้วงาม

ประเสริฐ, 2538)ชาติพันธุ์นิยมในการนำเสนอเรื่องเกี่ยวกับประเทศลาวในหนังสือพิมพ์ไทย (จิตรภรณ์ วันสพงศ์, 2539) ลาวผู้หยิ่ง: ไทยรู้อะไร (วารุณี โอสถารมย์และคณะ, 2544) และการสร้างตำนานความเป็นชาติของรัฐบาลสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวโดยผ่านแบบเรียนชั้นประถมศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2543 (ปณิศา สระวาสี, 2546) อัตลักษณ์ วิถีความคิดของคนไทยและคนลาวจากวรรณกรรมแบบเรียน (สุภาพร คงศิริรัตน์, 2548) อุทยานย์กับกระบวนการกล่อมเกลாதงสังคมผ่านการศึกษาในระบบ: ลาวในแบบเรียนของไทย (กรกิต ชุ่มกรานต์, 2549) ส่วนที่ฉบับนี้ยังมีเพียงงานวิจัยของ กำจร หลุยยะพงศ์ เรื่องหนังสืออุทยานย์: การศึกษาภาพยนตร์แนววัฒนธรรมศึกษา (2547) และบทความเรื่อง “คู่รัก-คู่แค้น-คู่รักคู่แค้น: ความสัมพันธ์ของไทยกับอุทยานย์” (2545)

งานวิจัยในกลุ่มการวิเคราะห์เรื่องการประกอบสร้างความหมาย “ความเป็นลาว” ผ่านตัวบทประเภทต่างๆ โดยเฉพาะเนื้อหาในแบบเรียนสังคมศึกษาส่วนใหญ่พบว่า ประเทศไทยมีแนวโน้มเขียนประวัติศาสตร์ในแบบเรียน โดยใช้วิธียกตนข่มประเทศเพื่อนบ้าน แสดงถึงแสนยานุภาพที่เก่งกล้ากว่า เพื่อปลุกฝังอุดมการณ์ชาตินิยมให้กับคนในชาติ แต่สำหรับในตัวบทสื่อมวลชนสมัยใหม่ความเป็นลาวมีทั้งด้านที่เป็นมิตรและศัตรู (love and hate relationship) ขึ้นกับแต่ละช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ เช่น งานวิจัยเรื่อง “ชาติพันธุ์นิยมในการนำเสนอเรื่องเกี่ยวกับประเทศลาวในหนังสือพิมพ์ไทย” โดย จิตรภรณ์ วันสพงศ์ (2539) พบว่าภาพลักษณ์ลาวในหน้าหนังสือพิมพ์ไทยนั้น ขึ้นอยู่กับบรรยากาศทางการเมืองแต่ละช่วง เช่นปีพุทธศักราช 2531 ซึ่งเป็นปีที่เกิดสงครามพิพาทชายแดน ภาพลักษณ์ของลาวที่ออกมาเป็นด้านลบ แต่เมื่อถึงปีพุทธศักราช 2532 เป็นปีที่ไทยกับลาวฟื้นฟูความสัมพันธ์ และปีพุทธศักราช 2537 ซึ่งเป็นปีที่มีการสร้างสะพานมิตรภาพไทย-ลาว ภาพลักษณ์ของลาวจะเป็นบวกมากกว่าลบ หรือบทความเรื่อง “ปฐมบทแห่งการสื่อสารในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” และ “คู่แค้น-คู่รัก-คู่รักคู่แค้น ความสัมพันธ์ของไทยกับอุทยานย์” โดย กำจร หลุยยะพงศ์ (2545) พบว่าประเทศไทยมักใช้การสื่อสารมวลชนเชิงครอบงำและสร้างภาพลักษณ์ด้านลบให้กับประเทศเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะพม่า เช่น การสร้างภาพยนตร์เรื่อง “เลือดสุพรรณ” “สุริโยทัย” และ “บางระจัน” หรือไม่เช่นนั้นก็สร้างความภูมิใจให้คนในชาติด้วยการดูถูกประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ลาว เขมร โดยสร้างภาพที่ต่ำต้อย ล้าสมัย ไม่พัฒนาของประเทศเหล่านั้น สื่อมวลชนมักเป็นตัวกระตุ้นความสัมพันธ์แบบคู่แค้นขึ้นมาเพื่อผลประโยชน์ของผู้มีอำนาจ อย่างไรก็ตาม กำจรกล่าวว่ถึงแม้สื่อมวลชนสร้างภาพพจน์ด้านลบของประเทศเพื่อนบ้านแต่การสื่อสารในระดับบุคคล และการสื่อสารระหว่างคนกับธรรมชาติ หรือการสื่อสารผ่านประเพณีของคนในวัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์กลับเป็นความสัมพันธ์แบบคู่รักมากกว่า

กล่าวโดยสรุป จากการสำรวจงานวิจัยข้างต้น เห็นได้ว่าการศึกษาศึกษาความสัมพันธ์ไทย-ลาวได้เคลื่อนจากมิติทางด้านความมั่นคงระหว่างประเทศ สู่มิติทางด้านความร่วมมือทางเศรษฐกิจ และขยายเข้ามาสู่ประเด็นการครอบงำทางวัฒนธรรม สำหรับงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยใช้แนวทางวัฒนธรรมศึกษาในการศึกษาการเมืองเรื่องความสัมพันธ์ไทย-ลาว ซึ่งทฤษฎีที่ใช้คือเรื่อง “ภาพตัวแทน” หรือเกี่ยวกับการผลิตความหมาย เนื่องจากเห็นว่าความขัดแย้งด้านพรมแดนไทย-ลาวมีแนวโน้มลดลงอย่างมาก เห็นได้จากงานวิจัยหัวข้อดังกล่าวไม่ปรากฏออกมาให้เห็นอีกในระยะกว่าสิบปีที่ผ่านมา แต่งานวิจัยด้านเศรษฐกิจไทย-ลาวมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้นตามอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจของทั้งสองประเทศ ทว่า ในขณะที่ประเทศไทยกับลาวมีความร่วมมือทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นนั้น ปัญหาความขัดแย้งทางด้านวัฒนธรรมได้เพิ่มขึ้นตามมาเช่นกัน แม้ภายนอกอาจดูเป็นมิตรกันแต่ความรู้สึกภายในยังคงหวาดระแวงต่อกัน เนื่องด้วยอุดมการณ์ชาติที่หล่อหลอมความคิดผ่านสถาบันต่างๆได้ทำให้ต่างฝ่ายต่างรู้สึกไม่วางใจกัน โดยเฉพาะคนลาวคิดว่าคนไทยชอบเอาเปรียบและดูถูกคนลาว สิ่งที่สะท้อนออกมาให้คนลาวรับรู้เช่นนั้นส่วนหนึ่งปรากฏในโลกความเป็นจริง ได้แก่ การเอาเปรียบแรงงานลาว แต่อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญคือการรับรู้จากการประกอบสร้างในโลกความหมายที่ปรากฏอยู่ในสื่อมวลชนของไทย สื่อมวลชนไทยมักสร้างภาพให้ลาวดูด้อยกว่าไทยในทุกๆด้าน หรือไม่ก็เป็นตัวตลกที่สามารถนำมาล้อเล่นได้ (เขียน ธีระวิทย์และคณะ, 2545; สัมมนาเรื่องสื่อมวลชนไทย-ลาวกับบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ไทย-ลาว, 2540; สัมมนาความสัมพันธ์ไทย-ลาว: บ้านที่เมืองน้องจริงหรือ?, 2549) การรับรู้และความเข้าใจของสังคมไทยต่อลาวเช่นนี้เกิดจากการปลูกฝังอุดมการณ์กษัตริย์เป็นศูนย์กลางจักรวาลของชนชั้นนำของไทย(สายชล สัตยานุรักษ์, 2549; สุเนตร ชุตินทรานนท์, 2549) และอุดมการณ์ชาตินิยมสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งปรากฏออกมาในรูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ให้ไทยอยู่เหนือลาว และมีการผลิตข้อความหมายผ่านตำราเรียนสังคมศึกษาที่เป็นสื่อทางการ(วารุณี โอสถารมย์และคณะ, 2544) และกระจายเข้าสู่สื่อบันเทิง โดยเฉพาะสื่อมวลชน (กำจร หลุยยะพงศ์, 2545/2547)

ความขัดแย้งในโลกความหมายผ่านสื่อจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจ แต่จากการสำรวจพบว่างานวิจัยในลักษณะดังกล่าวส่วนใหญ่เป็นการศึกษาสื่อที่มีความเป็นทางการ เช่น ตำราเรียน อนุสาวรีย์ และบันทึกประวัติศาสตร์ แต่สื่อมวลชนโดยเฉพาะสื่อบันเทิงที่มีความใกล้ชิดกับวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนซึ่งเป็นแหล่งชุกชอนอุดมการณ์อย่างดีกลับไม่ค่อยมีผู้ทำการศึกษา การศึกษาศึกษาความสัมพันธ์ไทย-ลาวด้านสื่อมวลชนที่ผ่านมาเน้นการวิเคราะห์มิติการผลิต (production) ตัวบท (text) หรือการบริโภค (consumption) แบบแยกส่วน เช่น แนวศึกษาการประกอบสร้างความหมายผ่านตัวบทมักเน้นการศึกษาเฉพาะตัวบท (text) แต่ไม่ได้ทำการวิจัยถึงตัวผู้รับสารว่าตีความตัวบทนั้นอย่างไร งานวิจัยที่ปรากฏจึงเน้นแต่อำนาจของโครงสร้างหรือตัวบท แต่ขาดมิติ

ของอำนาจผู้รับสารในการตีความตัวบท เช่น งานวิจัยเรื่อง “หนังสือภาคเนย์:การศึกษาภาพยนตร์แนววัฒนธรรมศึกษา” (กัจจกร หลุยยะพงศ์, 2547) เป็นลักษณะแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) แต่ไม่ได้ลงไปสำรวจปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวบทกับผู้รับสาร (audience) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์จึงเป็นการวิเคราะห์ที่อยู่แต่ภายในตัวบท ซึ่งสำนักวัฒนธรรมศึกษาในช่วงหลังๆมองว่าผู้รับสารก็มีอำนาจในการตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งกับตัวบทที่สื่อออกมาได้ ดังนั้นแม้ในโลกภาพยนตร์วิเคราะห์ตัวบทออกมาแล้วพบว่า เป็นความสัมพันธ์แบบคู่รัก หรือคู่แค้น หรือคู่รัก-คู่แค้น แต่ในโลกความเป็นจริงหรือโลกการรับรู้ของผู้ชมอาจแตกต่างไปจากตัวบทก็ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว งานวิจัยฉบับนี้จึงได้ต่อยอดกรอบการหาความรู้ลงไปในตัวผู้รับสารด้วย กล่าวคือ กรอบการวิเคราะห์ห่มุ่งพิจารณาปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจของโครงสร้างและปัจเจกในการประกอบสร้างความหมาย “ความเป็นลาว” แบบองค์รวม คือ วิเคราะห์การผลิตตัวบท และการบริโภคนไปพร้อมๆ โดยการนำภาพยนตร์เรื่อง “หมากเตะฯ” ที่เสนอเรื่องเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-ลาวโดยตรง ไปให้ผู้รับสารชาวไทย และลาวรับชม เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้น